ΑΔΙΑΒΑΘΜΗΤΟ

ΣΧΟΛΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΑΣ
5η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΣΕΙΡΑ
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΗΣ ΜΑΘΗΣΗΣ

ΑΤΟΜΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

«Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΟΠΛΙΤΙΚΗΣ ΦΑΛΑΓΓΑΣ ΚΑΙ Η ΧΕΡΣΑΙΑ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ, ΑΠΟ ΤΟΝ 7ο ΕΩΣ ΤΟΝ 4ο ΑΙ. Π.Χ.»

ΑΠΟ

ΣΧΗ (ΠΒ)ΑΝΑΣΤΑΣΙΟ ΠΟΛΥΧΡΟΝΟ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2015

ΑΔΙΑΒΑΘΜΗΤΟ

ΣΕΛΙΔΑ ΣΚΟΠΙΜΑ ΚΕΝΗ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ ……	1
ΣΚΟΠΟΣ ……	2
ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ	2
ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Α»	
Η Μάχη από τον Όμηρο στον 4^{ο} αι. π.Χ……..	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Β» ……	
Ο Οπλισμός της Φάλαγγας	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Γ»	
Η Διάταξη της Φάλαγγας και οι Φάσεις της Σύγκρουσης	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Δ»	
Η Στρατολόγηση και η Εκπαίδευση	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Ε»	
Τακτική	48
ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Ε»	
Συμπεράσματα	63
Προτάσεις	65
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	

ΣΕΛΙΔΑ ΣΚΟΠΙΜΑ ΚΕΝΗ

Σχης (ΠΒ)
Αναστάσιος Πολύχρονος
του Ευθυμίου (ΑΜ 47894)
Σπουδαστής ΣΕΘΑ
Αθήνα, 10 Ιουν 15

ΑΤΟΜΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΘΕΜΑ: <u>Η εξέλιξη της οπλιτικής φάλαγγας και η χερσαία σύγκρουση από τον 7ο έως τον 4ο αι. π.Χ</u>

«θυμῶι γῆς πέρι τῆσδε μαχώμεθα καὶ περὶ παίδων θνήσκωμεν ψυχέων μηκέτι φειδόμενοι[1].»

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ο πόλεμος, είναι κατά ένα τρόπο η προσπάθεια επιβολής της θέλησης του ενός εκ των δύο αντιπάλων στον άλλο, με σκοπό την απόκτηση ωφελημάτων. Αποτέλεσε για την Αρχαία Ελλάδα κυρίαρχο φαινόμενο της ζωής και αφορούσε πόλεις, βασίλεια, συμμαχίες και συνασπισμούς. Ο πόλεμος, ανάλογα με την εποχή και τα διαθέσιμα μέσα, είχε πολλές εκφάνσεις και διαφοροποιήσεις, τόσο στη συμμετοχή, όσο και στη διεξαγωγή του.

2. Στην ελληνική αρχαιότητα, από τον 7ο αι. και έπειτα, έχουμε την ανάπτυξη στην πολεμική τακτική του σχηματισμού της φάλαγγας. Η αριστοκρατική μάχη της εποχής του Ομήρου θα εξελιχθεί σε οπλιτική. Στην Αθήνα, στο νέο αυτό πολεμικό σχηματισμό, συμμετέχουν οι δυνάμενοι να αγοράσουν και να συντηρήσουν τον οπλισμό τους. Στην Σπάρτη, έχουμε τη μετάβαση από την κοινωνία των αρίστων στην πόλη των οπλιτών και η νέα αυτή τακτική ενισχύει, αφενός τη σύγκλιση των κοινωνικών τάξεων και αφετέρου την κοινωνική συνοχή. Ο οπλίτης – πολίτης, από τον 7^{ο} αι. μέχρι και τον 5^{ο}, πολεμά μαζί με τους άλλους και για τους άλλους, διαμορφώνοντας μια ηθική υποχρέωση έναντι των συμπολεμιστών του και της πόλης του. Το θάρρος, η ανδρεία, η αυτοθυσία, η αλληλεγγύη η έννοια του καθήκοντος και η πίστη στα ιδανικά της πόλης διαμορφώνουν τα χαρακτηριστικά του. Από την εποχή του Πελοποννησιακού Πολέμου όμως, τα πράγματα αλλάζουν, με την αυξανόμενη χρήση μισθοφορικών σωμάτων η οποία είχε ως επακόλουθο την αλλαγή της συμπεριφοράς όσων συμμετείχαν στον πόλεμο: Από πολιτικό καθήκον η πολεμική δραστηριότητα εξελίσσεται σε επαγγελματική. Το νέο αυτό είδος πολεμιστή, που συνυπάρχει με τον οπλίτη- πολίτη, είναι απεμπλεγμένο από την ηθική υποχρέωση έναντι της πόλης και πολεμά για την ολική καταστροφή του αντιπάλου, την κατάκτηση και διατήρηση πόλεων και για το μισθό ή τα λάφυρα που θα του εξασφαλίσει η τυχόν νίκη.

---

[1] Τυρταίος, *Υποθήκη προς την πατρίδα*, 10,14

ΣΚΟΠΟΣ

3. Σκοπός της παρούσας διατριβής, είναι να παρουσιάσει την οπλιτική φάλαγγα από τον 7^{ο} έως τον 4^{ο} αι π.Χ. και να εξετάσει :

α. Την εξέλιξη της χερσαίας μάχης από την Ομηρική εποχή στην εποχή της φάλαγγας.

β. Τον οπλισμό της φάλαγγας.

γ. Τις φάσεις της σύγκρουσης.

δ. Τη στρατολογία και την εκπαίδευση.

ε. Την εξέλιξη σε τακτικό επίπεδο.

ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ

4. Για την παρούσα διατριβή, έχουν τεθεί οι παρακάτω προϋποθέσεις:

α. Η χρονική περίοδος που θα εξετασθεί, θα περιλάβει το χρονικό διάστημα από τα μέσα του 7^{ου} αι. έως τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και πριν την επικράτηση των Μακεδόνων.

β. Θα υπάρξει μια μικρή αναφορά για τον τρόπο που διεξαγόταν η χερσαία μάχη στην εποχή του Ομήρου, προκειμένου να γίνει σύγκριση με την εξεταζόμενη περίοδο.

γ. Η εξέταση θα περιορισθεί στη χερσαία μάχη.

δ. Δεν θα εξετασθούν ο ρόλος του ιππικού, οι τακτικές πολιορκίας ή οι τεχνικές οχύρωσης της πόλης.

ε. Τα στοιχεία στα οποία θα στηριχθεί θα αφορούν στην Αθήνα στη Σπάρτη και στη Θήβα, καθώς σε αυτές κυρίως αναφέρονται οι πηγές.

στ. Θα υπάρχουν παραπομπές στις αρχαίες πηγές μέσα στο κυρίως κείμενο και χωρις μετάφραση, όπου αυτό είναι αναγκαίο και προκειμένου να υποστηρίζεται η εργασία και η γραφή να είναι πιο ζωντανή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Α»

5. Η μάχη από τον Όμηρο στον 4^{ο} αι π.Χ.

α. Η μάχη στην Ομηρική Εποχή

(1) Η πολεμική ανδρεία και η προσωπική υπερηφάνεια είναι οι εξέχουσες ιδιότητες στην Ιλιάδα. Ο Αχιλλέας, είναι το πρότυπο του πολεμιστή. Όπως και οι υπόλοιποι αρχηγοί, τυγχάνει της απολύτου αφοσίωσης και υπακοής των στρατιωτών του. Μεταξύ των διαφόρων στρατευμάτων μπορεί να υπάρχει ένταση, αλλά αυτή εξαρτάται από τις προσωπικές διαστάσεις των αρχηγών τους[2]. Ο M.Sage[3] υποστηρίζει ότι στην Ιλιάδα διεξάγονταν δύο είδη μάχης. Αυτό που εμπλεκόταν η μάζα και αυτό των ιδιωτών. Οι κυριότερες μάχες του έπους ξεκινούν με αναμέτρηση μεταξύ των στρατευμάτων και σ΄ αυτές βλέπουμε συγκρούσεις σώμα με σώμα και βολές τόξων. Τέτοια είναι η περιγραφή της σύγκρουσης στα παρακάτω απόσπασμα της Ιλιάδας μεταξύ των Τρώων και των Ελλήνων. Αναφέρει ο Όμηρος στο Δ της Ιλιάδας. «Οἳ δ' ὅτε δή ῥ' ἐς χῶρον ἕνα ξυνιόντες ἵκοντο, σύν ῥ' ἔβαλον ῥινούς, σὺν δ' ἔγχεα καὶ μένε' ἀνδρῶν χαλκεοθωρήκων· ἀτὰρ ἀσπίδες ὀμφαλόεσσαι ἔπληντ' ἀλλήλῃσι, πολὺς δ' ὀρυμαγδὸς ὀρώρει.[4]».

(2) Όσο όμως οι μάχες εξελίσσονται, το ενδιαφέρον περνά στις αντιπαραθέσεις και τις μονομαχίες των ηρώων[5]. Μεγάλο μέρος των μαχών λαμβάνει χώρα σε ένα γενικό πλαίσιο μιας σειράς από άθλους που επικεντρώνονται στην ανδρεία ενός ήρωα. Η πλειονότητα των συγκρούσεων, ξεκινά και τελειώνει με θανατηφόρα κτυπήματα. Αυτές οι συγκρούσεις βοηθούν τον ποιητή να επικεντρωθεί και να αναδείξει την ανδρεία των πρωταγωνιστών. Ο Αγαμέμνων, στη μάχη που επακολούθησε την επαναφορά του Διομήδη με τη βοήθεια της Αθηνάς στο Ε της Ιλιάδας, ξεχωρίζει από το πλήθος και σκοτώνει τον αντίπαλο αρχηγό. Το ίδιο ακριβώς και ο Ιδομενέας. «Ἰδομενεὺς δ' ἄρα Φαῖστον ἐνήρατο Μῃονος υἱὸν Βώρου, ὃς ἐκ Τάρνης ἐριβώλακος εἰληλούθει. τὸν μὲν ἄρ' Ἰδομενεὺς δουρικλυτὸς ἔγχεϊ μακρῷ νύξ' ἵππων ἐπιβησόμενον κατὰ δεξιὸν ὦμον · ἤριπε δ' ἐξ ὀχέων, στυγερὸς δ' ἄρα μιν σκότος εἷλε[6].».

(3) Ο G.S. Kirk[7], επισημαίνει ότι υπήρξαν μερικές οργανωμένες αναμετρήσεις στην πεδιάδα και παρουσιάζονται δύο όψεις στις μάχες. Από τη μια, έχουμε μια συντεταγμένη πορεία στρατευμάτων με στίχους ζυγούς και φάλαγγες ανώνυμων πολεμιστών που συγκρούονται με αντίστοιχους από την αντίπαλη πλευρά. Από την άλλη, ο ίδιος υποστηρίζει ότι

---

[2] G.S. Kirk «*Ο πόλεμος και ο πολεμιστής εις τα Ομηρικά Έπη*» από «*Τα προβλήματα του πολέμου την αρχαία Ελλάδα*» σελ. 100
[3] Warfare in ancient Greece σελ 11- 13
[4] Όμηρος, *Ιλιάς* Δ 445 – 449
[5] Warfare in ancient Greece σελ 11- 13
[6] Ιλιάς Ε37–68
[7] Ο πόλεμος και ο πολεμιστής εις τα ομηρικά έπη (Προβλήματα πολέμου εις την αρχαία Ελλάδα) σελ114

το αποτέλεσμα της μάχης εξαρτάται από προσωπικές αναμετρήσεις μεταξύ των αρχηγών της κάθε πλευράς «Ἔνθα δ' ἀνὴρ ἕλεν ἄνδρα κεδασθείσης ὑσμίνης ἡγεμόνων.[8]». Οι αρχηγοί, αναφέρει ο Kirk, παρουσιάζονται άλλοτε εμπλεκόμενοι σε μονομαχίες και άλλοτε να επικρατούν σε πολυπληθείς εχθρούς «Οὗτοι ἄρ' ἡγεμόνες Δαναῶν ἕλον ἄνδρα ἕκαστος.[9]». Οι μεγάλες αυτές πράξεις είναι προορισμένες να γίνονται μόνο από τους πρωταγωνιστές όπως ο Αχιλλέας, «νῦν αὖ τοὺς ἄλλους ἐπιείσομαι, ὅν κε κιχείω[10].» , ο Πάτροκλος , ο Έκτορας ή ο Αγαμέμνονας « ἐν δ' Ἀγαμέμνων πρῶτος ὄρουσ', ἕλε δ' ἄνδρα Βιάνορα ποιμένα λαῶν αὐτόν, ἔπειτα δ' ἑταῖρον Ὀϊλῆα πλήξιππον»[11]. Σε αυτές τις περιπτώσεις, συνήθως ο ήρωας εμπνέεται από ένα θεό.

(4) Ο Marcelle Detienne,[12] σημειώνει επίσης ότι τα γνωρίσματα του πολεμιστή κατά την εποποιία θα μπορούσε να πει κανείς ότι ήταν το ατομικό ανδραγάθημα και η κατάσταση του μένους. Η όλη πολεμική δραστηριότητα των αντιπάλων συμπυκνώνεται μέσα στο ατομικό ανδραγάθημα κατά τη διάρκεια της μάχης όπου οι αντίπαλοι κάνουν έφοδο ο ένας έναντι του άλλου, χωρίς να υπολογίζουν τον κίνδυνο, με σκοπό να δείξουν την ανδρεία τους. Από την άλλη πλευρά, το ανδραγάθημα λαμβάνει χώρα όταν ο πρωταγωνιστής κατέχεται από μανιώδη τρέλα.

β. **<u>Η Οπλιτική Φάλαγγα</u>**

(1) Η διεξαγωγή της μάχης αλλάζει τον 7^{ο} αι. π.Χ. και ο Τυρταίος, που έζησε την εποχή εκείνη, είναι αυτός που μας δίνει τις πρώτες πληροφορίες για τον πολεμικό σχηματισμό που εμφανίζεται στα μέσα του 7^{ου} αι. και θα παίξει κυρίαρχο ρόλο στις μετέπειτα συγκρούσεις στον Ελληνικό χώρο, μέχρι και τη δυναμική εμφάνιση των Μακεδόνων και του Μ. Αλεξάνδρου. Αναφέρει λοιπόν ο ποιητής, στην ελεγεία του «Υποθήκη προς την πατρίδα», «…ὦ νέοι, ἀλλὰ μάχεσθε παρ' ἀλλήλοισι μένοντες, μηδὲ φυγῆς αἰσχρῆς ἄρχετε μηδὲ φόβου, ἀλλὰ μέγαν π οιεῖτε καὶ ἄλκιμον ἐν φρεσὶ θυμόν, μηδὲ φιλοψυχεῖτ' ἀνδράσι μαρνάμενοι ·» Σε αυτό το κείμενο, ο ποιητής απευθύνεται στους νέους της Σπάρτης και τους προτρέπει να σταθούν ο ένας δίπλα στον άλλο και να μην εγκαταλείψουν τη θέση τους και έτσι να θέσουν σε κίνδυνο τη συνοχή του νέου πολεμικού σχηματισμού, της φάλαγγας των οπλιτών. Και συμπληρώνει ότι «..τεθνάμεναι γὰρ καλὸν ἐνὶ προμάχοισι πεσόντα ἄνδρ' ἀγαθὸν περὶ ἦι πατρίδι μαρνάμενον ·…». Τίθενται άμεσα λοιπόν, δύο στοιχεία που θα χαρακτηρίσουν το νέο αυτό σχηματισμό. Κατά πρώτον, η χωροταξική κατανομή των μαχόμενων στο πεδίο της μάχης και στην παράταξη και κατά δεύτερον, η αξία του αγαθού για το οποίο αυτοί πολεμούν. Οι πολεμιστές είναι τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλο και αυτή η διάταξη θα πρέπει να μείνει και σταθερή, προκειμένου το σύνολο του στρατεύματος να μπορέσει να ανταπεξέλθει στις επιθέσεις των

---

[8] Ιλιάς Π 306 – 307
[9] [9] Όμηρος, *Ιλιάς* Π 351
[10] Όμηρος, *Ιλιάς* Υ 454
[11] Όμηρος, *Ιλιάς* Λ 94- 135
[12] Marcel Detienne, *Η φάλαγξ, προβλήματα και διαμάχαι* από *Προβλήματα πολέμου εις την αρχαία Ελλάδα*, σελ127

αντιπάλων και να διασωθεί « οἳ μὲν γὰρ τολμῶσι παρ' ἀλλήλοισι μένοντες ἔς τ' αὐτοσχεδίην καὶ προμάχους ἰέναι, παυρότεροι θνήσκουσι, σαοῦσι δὲ λαὸν ὀπίσσω.[13].». Η πατρίδα δε, είναι το αγαθό για το οποίο όλοι μάχονται εξίσου, χωρίς καμία διάκριση «..θυμῶι γῆς πέρι τῆσδε μαχώμεθα καὶ περὶ παίδων θνήσκωμεν ψυχέων μηκέτι φειδόμενοι[14]..». Στις ελεγείες αυτές δεν γίνεται διάκριση ανάμεσα στους άρχοντες και τους λοιπούς οπλίτες. Ο ποιητής αναφέρεται στη μάζα των πολεμιστών χωρίς ιδιαίτερη αναφορά σε κάποιον από αυτούς ξεχωριστά. Πολλά έχουν γραφεί για τη διαφοροποίηση αυτή στο πεδίο της μάχης, για το πότε και το γιατί συνέβη.

(2) Ο Paul Cartlegde[15], υποστηρίζει ότι από τα μέσα του 8ου έως τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. συντελούνται πολιτικές ανακατατάξεις στην Ελλάδα και η περίοδος αυτή καλείται «η εποχή των επαναστάσεων». Έχουμε λοιπόν την περίοδο αυτή, εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού, την έναρξη του υπερπόντιου αποικισμού και μια στροφή από την ελεύθερη βοσκή στην οργανωμένη κτηνοτροφία. Οι πόλεις - κράτη, προσπαθούσαν πλέον από τη μια να προασπίσουν τη γη που τη χρησιμοποιούσαν για οικονομικούς λόγους (σιτοπαραγωγή) και από την άλλη, να καταστρέψουν τις αντίστοιχες εκτάσεις των αντιπάλων. Για τη φύλαξη αυτών των κεκτημένων, οι παλιές ατομικές αψιμαχίες αντικαταστάθηκαν από την αντιπαράθεση μεταξύ των οπλιτών των πόλεων που μαζικά πλέον, έπαιρναν μέρος συγκροτημένα στην προάσπιση των συμφερόντων του συνόλου. Πλέον των ανωτέρω, αναπτύχθηκε πολύ το υπερπόντιο εμπόριο και οι πολιτικές αλλαγές συνέβαλαν στο μετασχηματισμό των πόλεων με τη μορφή που θα έχουν στην κλασσική αρχαιότητα, αλλά και στη δημιουργία τυραννικών καθεστώτων. Ο Richard A Billows[16] θεωρεί ότι στη νότια και νοτιανατολική Ελλάδα οι οικονομικές αλλαγές του 7ου αι οδήγησαν στην ανάπτυξη ενός διαφορετικού είδους πολέμου. Κατ΄ αυτόν, τρεις είναι οι παράγοντες που οδήγησαν σε αυτή την εξέλιξη. Πρώτα η κατασκευή νέου τύπου όπλων που διευκόλυναν μια πιο συλλογική και πειθαρχημένη τακτική. Κατά δεύτερον, την ανάπτυξη του εμπορίου μετάλλων που διευκόλυνε την κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων και μείωσε την τιμή τους και τέλος την εμφάνιση μιας εύπορης μεσαίας τάξης που διέθετε τα απαραίτητα χρήματα για την απόκτηση του οπλισμού, αλλά και που ήταν διατεθειμένη να διακινδυνεύσει για το κοινό καλό, προκειμένου να υπερασπιστεί και τα δικά της υφιστάμενα οφέλη.

(3) Ο J.F. Lazemby[17], θεωρεί ότι η φάλαγγα πιθανώς για πρώτη φορά έκανε την εμφάνισή της στο Άργος και ότι ήταν οι οπλίτες που έφεραν τον τύραννο Φείδωνα στην εξουσία. Την ίδια αντίληψη έχει και ο A. Andrews[18] που απαντώντας στην ερώτηση για το πώς ο Φείδων κατάφερε να αναδειχθεί σε πραγματικό κυβερνήτη του Άργους, υποστηρίζει ότι η πιο εύλογη απάντηση σε αυτό είναι ότι ήταν αυτός που δημιούργησε το νέο στρατό των οπλιτών. Ο J.F. Lazemby[19], υποστηρίζει δε ως πιθανή αιτία της ήττας των Σπαρτιατών στις Υσίες το 669 τη χρήση του σχηματισμού της

[13] Τυρταίος, 11. 11 - 13
[14] Τυρταίος, 10.13
[15] Πωλ Κάλτριτζ *Το μεγαλείο της Σπάρτης*, σελ.71 - 72
[16] Richard A Billows *Η μάχη του Μαραθώνα* σελ 83
[17] .F. Lazemby *The Spartan Army* σελ. 91-92
[18] A. Andrewes *Η τυραννία στην Αρχαία Ελλάδα* σελ. 57
[19] .F. Lazemby *The Spartan Army* σελ. 91-92

φάλαγγας από τους Αργείους και όχι από τους Σπαρτιάτες, χωρίς βέβαια να την υιοθετεί πλήρως «καὶ πολυάνδρια ἐνταῦθά ἐστιν Ἀργείων νικησάντων μάχῃ Λακεδαιμονίους περὶ Ὑσιάς .[20]» .

(4) Ο Αριστοτέλης στα «Πολιτικά[21]», αναφέρει ότι οι οπλίτες μετά τους βασιλείς κατέλαβαν την εξουσία. Στην αρχή οι ιππείς και κατόπιν οι πεζοί.

« καὶ ἡ πρώτη δὲ πολιτεία ἐν τοῖς Ἕλλησιν ἐγένετο
μετὰ τὰς βασιλείας ἐκ τῶν πολεμούντων, ἡ μὲν ἐξ ἀρχῆς
ἐκ τῶν ἱππέων (τὴν γὰρ ἰσχὺν καὶ τὴν ὑπεροχὴν ἐν τοῖς
ἱππεῦσιν ὁ πόλεμος εἶχεν · ἄνευ μὲν γὰρ συντάξεως ἄχρη -
στον τὸ ὁπλιτικόν, αἱ δὲ περὶ τῶ ν τοιούτων ἐμπειρίαι καὶ
τάξεις ἐν τοῖς ἀρχαίοις οὐχ ὑπῆρχον, ὥστ' ἐν τοῖς ἱππεῦσιν
εἶναι τὴν ἰσχύν), αὐξανομένων δὲ τῶν πόλεων καὶ τῶν ἐν
τοῖς ὅπλοις ἰσχυσάντων μᾶλλον πλείους μετεῖχον τῆς πολι -
τείας· διόπερ ἃς νῦν καλοῦμεν πολιτείας, οἱ πρότερον ἐκά -
λουν δημοκρατίας »·

(5) Ο Σταϊνχάουερ, θεωρεί ότι η παρουσία της οπλιτικής φάλαγγας συμπίπτει με την άνοδο της μεσαίας τάξης των αγροτών και την κατάργηση του πολεμικού μονοπωλίου από την αριστοκρατική ελίτ στις αρχές του 7ου αι. Σ΄ αυτό το πλαίσιο γράφει, ότι η[22] οικονομική βελτίωση των μέσων των γεωργών και βιοτεχνών τους προσέδωσε βαθμηδόν αρκετή ισχύ και τους κατέστησε υπολογίσιμο παράγοντα στην άμυνα της πόλεως-κράτους. Επιπλέον, η ανάπτυξη του εμπορίου κατά τους αρχαϊκούς χρόνους (συνέπεια της ιδρύσεως των αποικιών), υπήρξε ένας ακόμη παράγοντας που επέδρασε θετικά στην αύξηση των εισοδημάτων των κατοίκων των Ελληνικών πόλεων και συνέβαλε στην απομάκρυνση της πενίας που κατά τον Ηρόδοτο[23] ήταν η σύντροφος της Ελλάδας[24]. Παράλληλα και οι μεγάλοι γαιοκτήμονες επιθυμούσαν την προστασία των περιουσιών τους και την άμυνα της υπαίθρου. Οι ανωτέρω αλλαγές επέφεραν και αλλαγή στην συμπεριφορά των εν λόγω επαγγελματικών ομάδων, που πλέον με εντονότερο ατομισμό επιθυμούσαν την ενεργότερη συμμετοχή τους στα κοινά και στη διαμόρφωση της τύχης του τόπου τους. Έτσι, με την πάροδο των ετών, επήλθε η δημιουργία της πόλεως των οπλιτών. Οι οπλίτες πλέον, είναι μέλη της μεσαίας τάξης και συγκροτούν τον σχηματισμό της «οπλιτικής φάλαγγας». Στην ίδια πλευρά φαίνεται ότι κινείται και ο Wolfang Schuller[25] . Οι ελεύθεροι αγρότες γράφει, που είχαν το όπλον που είχαν πληρώσει μόνοι τους (εξού και η ονομασία οπλίτες) στη μετά τον Όμηρο εποχή εμφανίζονται να πολεμούν σε κλειστό σχηματισμό φάλαγγας μαζί με τους ευγενείς και υπό τις διαταγές τους. Κατά τον Schuller, η αυξημένη σημασία που απέκτησαν με αυτόν τον τρόπο οι αγρότες, δημιούργησε την απαίτηση για μεγαλύτερη συμμετοχή στην εξουσία από ό,τι υπήχε τα περασμένα χρόνια. Ο Jean – Pierre Vernant,

[20] Παυσανίας 2.24.7
[21] 1297b 15-23
[22] Σταϊνχάουερ Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα , σελ 68
[23] Ηροδότου Ιστορίαι, Πολύμνια, 102
[24] Δεπάστας, *Στρατιωτική ορ5γάνωση και πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων*,σελ 18
[25] Wolfang Schuller, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας* , σελ 41

επισημαίνει στην εισαγωγή του βιβλίου «Προβλήματα πολέμου στην αρχαία Ελλάδα[26]», ότι η εμφάνιση της φάλαγγας μεταβάλλει ταυτοχρόνως και τον αριστοκρατικό χαρακτήρα της στρατιωτικής οργάνωσης του στρατού των πόλεων – κρατών όπως αυτός υφίστατο στη μυκηναϊκή, αλλά και αρχαϊκή εποχή. Στα ομηρικά χρόνια, αλλά και μέχρι τον 7^{ο} αι., η διεξαγωγή του πολέμου βασιζόταν κατά κύριο λόγο στους ευγενείς οι οποίοι και είχαν τον πρώτο λόγο στην επίλυση των διαφορών. Με την εισαγωγή της νέας πολεμικής διάταξης καταργούνται οι μονομαχίες μεταξύ των ευγενών που οδηγούν άρματα και αντικαθίστανται από την πειθαρχία του συνόλου. Η καινοτομία αυτή οφείλεται στο ότι τα στρατιωτικά προνόμια της αριστοκρατίας επεκτείνονται στους μικροϊδιοκτήτες γης που αποτελούν πλέον την πολιτική κοινότητα του άστεως και η πόλη απορροφά το πολεμικό λειτούργημα. Με τη δημιουργία της φάλαγγας, οι οπλίτες πλέον ως ενεργά μέλη της κοινωνίας αναλαμβάνουν το κύριο βάρος της άμυνας της πόλης τους. Βασίζονται στην οικονομική τους ευρωστία και στην μαχητική τους ικανότητα. Κύριο χαρακτηριστικό του νέου πολεμικού σχηματισμού είναι η ισότητα των μελών του (οπλίτες). Όλοι έχουν την αυτή καταγωγή, περίπου την ίδια οικονομική κατάσταση και ταυτόχρονα ίδια δικαιώματα, αλλά και υποχρεώσεις. Η οικονομική άνεση που διαθέτουν οι οπλίτες της πόλης τους επιτρέπει να ρυθμίζουν τις τύχες της πόλης τους και να λαμβάνουν σημαντικές αποφάσεις οι οποίες παλαιότερα λαμβάνονταν από του ευγενείς ιππείς. Η σημαντική αυτή αλλαγή στο χαρακτήρα της στρατιωτικής οργανώσεως επέφερε μείωση του ρόλου που μέχρι τότε διαδραμάτιζε το ιππικό, το οποίο είχε συγκροτηθεί κατά το τελευταίο τέταρτο του 8ουαι π.Χ., ήταν πολυδάπανο και το συναποτελούσαν οι ευγενείς, οι οποίοι μέχρι τότε είχαν το προνόμιο να υπερασπίζουν την Πόλη - Κράτος από κάθε απειλή του εχθρού. Λόγω, όμως, της συγκροτήσεως της φάλαγγας, το ανωτέρω προνόμιο περιέρχεται αυτομάτως στους οπλίτες, δηλαδή στους πολίτες εκείνους, που, χάρη στην ευμάρειά τους, έχουν την ταυτότητα να προμηθευθούν το βαρύ και λιγότερο δαπανηρό, σε σύγκριση με το Ιππικό, οπλισμό τους με δικούς τους πόρους.

(6) Σύμφωνα με τον Richard A Billows, η φάλαγγα αποτελούμενη από χιλιάδες άνδρες με οπλιτική πανοπλία, μπορούσε να αμυνθεί αποτελεσματικά και να νικήσει οποιονδήποτε άλλο σχηματισμό οπουδήποτε, φθάνει να ήταν τοποθετημένη στο σωστό έδαφος και να διατηρούσε τη συνοχή της. Η περίπτωση της ήττας, ήταν θέμα μιας καλύτερα πειθαρχημένης φάλαγγας ή κακής επιλογής του εδάφους με αποτέλεσμα, είτε την υπερκέρασή της από τις αντίπαλες υπέρτερες δυνάμεις, είτε την αδυναμία της να ελέγξει τη συνοχή της όταν το έδαφος ήταν κακοτράχαλο ή ημιορεινό.[27] Όπως επισημαίνει και ο P. Caltredge, αυτοί οι οπλίτες πράγματι δεν μπορούσαν άνετα να προσαρμοστούν στην ημιορεινή χώρα και στα κακοτράχαλα βουνά. Όμως, ήταν ασύγκριτοι όταν πολεμούσαν σε επίπεδα κομμάτια γης , όταν καλούντο να προστατεύσουν την καλλιεργήσιμη γη της πόλης τους[28]. (Δεν ήταν τυχαία η επιλογή από το Λεωνίδα του στενού των Θερμοπυλών, όπου το έδαφος ήταν πεδινό και δεν θα ήταν εύκολη η υπερκέραση του ελληνικού στρατεύματος από τον αριθμητικά υπέρτερο στρατό των Περσών). Ο W.G.Forrest, αποδίδει μια ιδιαίτερη ισότητα στα μέλη

[26] Jean – Pierre Vernant, *Προβλήματα πολέμου στην αρχαία Ελλάδα*, σελ 18-22
[27] Richard A Billows, *Η μάχη του Μαραθώνα* ,σελ 87
[28] P Caltredge, *Το μεγαλείο της Σπάρτης*, σελ. 306

της φάλαγγας που παρόλο είχε τοποθετημένους επικεφαλής δεν είχε ωστόσο λαμπρούς πρωταγωνιστές[29]. Η πόλη πλέον κατ΄αυτόν θα εναπόθετε την ασφάλειά της στο ένα τρίτο και παραπάνω του πληθυσμού της και όχι στην ολιγαρχία των μερικών εκατοντάδων ή και χιλιάδων πολιτών της. Οι νέοι οπλίτες μπορούν να ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους και να αισθάνονται ανώτεροι από άλλους κατοίκους της πόλεως που δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στην οικονομική απαίτηση αγοράς και συντήρησης του ατομικού οπλισμού. Όμως ταυτόχρονα αισθάνονται κατά ένα τρόπο ίσοι με τους αριστοκράτες που παρατάσσονται μαζί τους στη φάλαγγα.

(7) Παρόλα ταύτα, δεν έχει καταστεί πέραν κάθε αμφιβολίας σαφές εάν η φάλαγγα υπήρξε η αιτία ή το αποτέλεσμα των κοινωνικών αλλαγών που περιγράφονται παραπάνω. Δηλαδή, εάν πρέπει να δεχθούμε ότι η τεχνολογική εξέλιξη του οπλισμού ήταν προϊόν ή αποτέλεσμα της ανόδου της τάξεως των αγροτών. Εάν δεχτούμε την πρώτη περίπτωση, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η αποδοχή της νέας τακτικής του νεωτερισμού της φάλαγγας οδήγησε στις παραχωρήσεις πολιτικών δικαιωμάτων με ταυτόχρονη περιθωριοποίηση των πολεμικών αρετών της αριστοκρατίας. Στη δεύτερη περίπτωση, η αντικατάσταση του «ηρωικού» τρόπου μάχης από τη συλλογική φάλαγγα επήλθε ως συνέπεια της ανατροπής της αριστοκρατικής τάξης από τη μεσαία.

(8) Η φάλαγγα τέλος κατά τον Forrest, θα έχει δύο σημαντικές επιδράσεις. Θα αποδυναμώσει πρώτον σταδιακά τους παλιούς κοινωνικούς διαχωρισμούς και δεύτερον, θα δημιουργήσει μια αίσθηση ενότητας και ένα αίσθημα αξίας σε εκείνους που θεωρούνται πολύ κοινοί[30]. Αυτό που αισθάνεται πλέον κάποιος που στοιχίζεται στη φάλαγγα θα είναι ικανοποίηση για τη συμμετοχή σε μια ομάδα με κοινά συμφέροντα τα οποία λόγω αυτής της συγκεκριμένης πολεμικής οργάνωσης θα είναι δυνατό να προστατευθούν. Από οικονομικής απόψεως, σημειώνει ο P Caltredge, είναι φανερό ότι δεν θα μπορούσαν να αναπτυχθούν στο πεδίο της μάχης ικανές στρατιωτικές δυνάμεις οπλιτών χωρίς την ύπαρξη του αναγκαίου αριθμού των πολιτών που να διέθεταν τόσο τη θέληση , όσο και τη δυνατότητα να εξοπλιστούν. Αυτή είναι και η βασική διαφορά της ελληνικής στρατιωτικής αυτής μεταρρύθμισης σε σχέση με αυτές των πατρονομικών μοναρχιών όπως των Ασσυρίων, που και αυτές βασίζονταν στη μαζική ανάπτυξη μονάδων πεζικού[31]. Βασιζόμενοι πλέον στη δύναμή τους, που οφειλόταν στην οικονομική άνοδό τους και στη μαχητική τους ικανότητα, οι νέοι οπλίτες έχουν όλοι την ίδια κοινωνική προέλευση, ίσα δικαιώματα και ίσες υποχρεώσεις. Το χάσμα μεταξύ των ηγητόρων - ευγενών και της μάζας των στρατιωτών, όπως συνήθως το περιγράφει ο Όμηρος, δεν υφίσταται πλέον. Αντιθέτως, υπάρχει ένας συμπαγώς κινούμενος όγκος, που επιχειρεί με αποτελεσματικότητα, επιτίθεται κατά του εχθρού και τον συντρίβει στο πεδίο της μάχης. Όλα αυτά απορρέουν από την πειθαρχία και το υψηλό αίσθημα ευθύνης που διαθέτουν οι οπλίτες, οι οποίοι συγκροτούν τη φάλαγγα που βασικότερο όλων έχει ως γνώρισμά της την ισότητα[32]. Η ένταξη αυτή τού πολεμιστή μέσα στην πολιτική ομάδα, εκφράζεται πολύ σαφώς στο νέο καθεστώς των φονευομένων στον

[29] WGForrest, *Η γέννεση της Αθηναΐκής Δημοκρατίας*, σελ.127
[30] W.G.Forrest, *Η γέννεση της Αθηναΐκής Δημοκρατίας* σελ.127
[31] P. Caltredge, *Το μεγαλείο της Σπάρτης*, σελ. 306
[32] Ν.Δεπάστας, *Στρατιωτική οργάνωση και πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων* , σελ. 18 - 22

πόλεμο. Στην αριστοκρατική κοινωνία, ό αρχαϊκός πολεμιστής επεδίωκε τό ανδραγάθημα, πού θά τού έδιδε τήν δόξα: μίαν δόξα, που θα συνόδευε το νικητή όχι μόνο όταν θα ήταν εν ζωή αλλά με την αναφορά του ονόματός του αυ΄τη θα επεκτεινόταν από γενεά σε γενεά. Στην πόλη όμως, δεν είναι αποδεκτή η πράξη ανδρείας ενός και μόνο ήρωα και καταδικάζεται αυτό το σύστημα άξιων. Με τα νέα δεδομένα, το να μάχεται κάθε πολεμιστής στη θέση του, να τήν[33] διατηρεί μέσα στη φάλαγγα, είναι κατά τον Τυρταίο κοινό αγαθό για την πόλη και το δήμο ολόκληρο.

[33] Προβλήματα πολέμου στην αρχαία Ελλάδα, *Η φάλαγξ,* υπό Marchel Detienne

ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Β»

6. Ο Οπλισμός της Φάλαγγας

«μαρμαίρει δὲ μέγας δόμος χάλκωι, παῖσα δ' ἄρηι κεκόσμηται στέγα
λάμπραισιν κυνίαισι, κὰτ
τᾶν λεῦκοι κατέπερθεν ἵππιοι λόφοι
νεύοισιν, κεφάλαισιν ἄνδρων ἀγάλματα ·
χάλκιαι δὲ πασσάλοις
κρύπτοισιν περικείμεναι
λάμπραι κνάμιδες, ἄρκος ἰσχύρω βέλεος,
θόρρακές τε νέω λίνω
κόιλαί τε κὰτ ἄσπιδες βεβλήμεναι ·
πὰρ δὲ Χαλ κίδικαι σπάθαι,
πὰρ δὲ ζώματα πόλλα καὶ κυπάσσιδες.
τῶν οὐκ ἔστι λάθεσθ' ἐπεὶ δὴ
πρώτισθ' ὑπὸ ἔργον ἔσταμεν τόδε[34].»

α. Ο Σταϊνχάουερ, υποστηρίζει ότι ο οπλισμός του οπλίτη της φάλαγγας ήταν βαρύς με κύριο όπλο το «όπλον» την κυκλική ασπίδα από την οποία πήρε και το όνομά του[35]. Ο λοιπός αμυντικός εξοπλισμός περιελάμβανε το θώρακα, τις περικνημίδες και το κράνος. Ο επιθετικός του οπλισμός αποτελείτο από το δόρυ και το ξίφος και σχεδόν αποκλειστικά από σίδερο[36]. Η πανοπλία του οπλίτη, εξυπηρετούσε το συγκεκριμένο τύπο μάχης που κλήθηκε να διεξάγει ο σχηματισμός της φάλαγγας. Το βασικό μειονέκτημα του οπλισμού ήταν το βάρος και η ακαμψία του. Σύμφωνα με μετρήσεις που έχουν γίνει με βάση αρχαιολογικά ευρήματα και αντίγραφα όπλων το σύνολο του βάρους ήταν περί τα 31 κιλά[37]. Κατά τον Snodgrass[38], ο οπλίτης παρέμενε οπλίτης με την προϋπόθεση ότι διέθετε τον απαραίτητο βαθμό προστασίας και πολεμούσε με ένα συγκεκριμένο τρόπο. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι ο οπλισμός για τον οπλίτη αποτελούσε καύχημα, γιατί αφενός αποτελούσε την απόδειξη για την τάξη στην οποία ανήκε, αλλά και το μέσο με το οποίο προασπιζόταν την πόλη του[39]. Θα πρέπει να είχε μεγάλη συμβολική αξία η παροχή από την πολιτεία στους νέους Αθηναίους της ασπίδας και του δόρατος, μετά την ολοκλήρωση της εκπαίδευσής τους «...τὸν δ' ὕστερον ἐκκλησίας ἐν τῷ θεάτρῳ γενομένης, ἀποδειξάμενοι τῷ δήμῳ τὰ περὶ τὰς τάξεις, καὶ λαβόντες ἀσπίδα καὶ δόρυ παρὰ τῆς πόλεως, περιπολοῦσι τὴν χώραν καὶ διατρίβουσιν ἐν τοῖς φυλακτηρίοις.[40]». Επιπλέον, οι νέοι που έχαναν τους γονείς τους σε μάχη εξοπλίζονταν με δαπάνες της πολιτείας.

---

[34] Αλκαίος, Η αίθουσα των οπλων
[35] Σταϊνχάουερ, *Οπόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα,* σελ 42
[36] Σταϊνχάουερ, *Οπόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα,* σελ 43
[37] Σταϊνχάουερ, *Οπόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα,* σελ 43
[38] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, σελ. 112
[39] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, σελ. 106
[40] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία,* 42.4.1

β. **Η ασπίδα**

«Ἄλλη προσαναδιδοῦσα τῷ παιδὶ τὴν ἀσπίδα καὶ παρακελευομένη ‘τέκνον’ ἔφη, ‘ἢ ταύταν ἢ ἐπὶ ταύτας[41].»

(1) Με αυτήν την προτροπή η Σπαρτιάτισσα μάνα αποχαιρετά το γιό της πριν φύγει για το πόλεμο. Βλέπουμε εδώ τη μεγάλη αξία που προσέδιδαν οι Σπαρτιάτες στο όπλο αυτό που χαρακτήριζε την ελληνική οπλιτική φάλαγγα. Και ο Τυρταίος[42] παροτρύνει τους οπλίτες να μην φοβούνται τους αντιπάλους τους, αλλά να είναι ενωμένοι στη φάλαγγα κρατώντας την ασπίδα « ηδ' ἀνδρῶν πληθὺν δειμαίνετε, μηδὲ φοβεῖσθε, ἰθὺς δ' ἐς προμάχους ἀσπίδ' ἀνὴρ ἐχέτω,» .Θα πρέπει ο κάθε οπλίτης να παραμένει στη θέση του και να καλύπτει το σώμα του ολόκληρο πίσω από την ασπίδα[43] «ἀλλά τις εὖ διαβὰς μενέτω ποσὶν ἀμφοτέροισι στηριχθεὶς ἐπὶ γῆς, χεῖλος ὀδοῦσι δακών, μηρούς τε κνήμας τε κάτω καὶ στέρνα καὶ ὤμους ἀσπίδος εὐρείης γαστρὶ καλυψάμενος ·».

(2) Ο A.M. Snodgrass,[44] υποστηρίζει ότι η ασπίδα ήταν για τον οπλίτη το πιο σημαντικό τμήμα της αμυντικής του εξάρτυσης. Από την ονομασία της, «όπλον», πήραν και οι οπλίτες το δικό τους όνομα. Ήταν πολύ μεγαλύτερη από αυτή της προγενέστερης εποχής με διάμετρο περί τα τρία πόδια (90 εκ.). Η κλασσική ασπίδα ήταν κυκλική με κυρτή εξωτερική επιφάνεια. Εσωτερικά ήταν κοίλη και ο V. D. Hanson[45] την παρομοιάζει με λεκάνη. Η ασπίδα επιπλέον ήταν κυρτή εσωτερικά και για ένα επιπλέον λόγο. Για να δύναται ο πολεμιστής κατά τη διάρκεια της μάχης να την ακουμπά στον ώμο του και να ξεκουράζει προσωρινά το υπόλοιπο χέρι από το βάρος της. Το χείλος της ασπίδας σχημάτιζε σχεδόν γωνία 90° με την υπόλοιπη κυρτή επιφάνεια, κάτι που την μετέτρεπε μάλλον με μεγάλο κύπελλο, παρά σε ένα αβαθές πιάτο[46]. Έτσι λοιπόν το σχήμα αυτό, επέτρεπε αφενός στον οπλίτη να αποκρούει τα χτυπήματα, αλλά και να μπορεί από καιρόν εις καιρού να ξεκουράζεται. Ο A.M. Snodgrass[47], αναφέρει ότι ήταν κατασκευασμένη από ξύλο, ενισχυμένο από χαλκό. Σε μερικές περιπτώσεις όλη η ασπίδα είχε χάλκινη επένδυση, ενώ η περιφέρειά της ήταν πάντα επενδυμένη με χαλκό. Ο Σταινχάουερ, γράφει ότι στην περίμετρο της ασπίδας υπήρχαν κρίκοι για τη στερέωση ιμάντων που χρησιμεύουν για την ανάρτηση της ασπίδας κατά την πορεία. Η διάμετρος της ασπίδας κυμαινόταν από 0,80 έως 1μ και εξαρτάτο από το μήκος του βραχίονα του εκάστοτε οπλίτη. Εξωτερικά, είτε ήταν ασπρισμένη, είτε ήταν υπενδεδυμένη με ένα λεπτό φύλλο χαλκού που όμως δεν προσέφερε επιπλέον προστασία[48]. Πιθανώς, κατά τον Hanson η χρησιμότητα του φύλλου αυτού θα πρέπει να αναζητηθεί σε απλούστερα θέματα που σχετίζονται με την προστασία της από τη διάβρωση[49] ή τον εκφοβισμό του αντιπάλου αναλόγως και της

---

[41] Πλούταρχος, *Ηθικά*, 241 F.16
[42] Τυρταίος, *Ελεγεία προς Ηρακλείδας*
[43] Τυρταίος, Ελεγεία προς Ηρακλείδας
[44] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, σελ 97-99
[45] V.D.Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 102- 103
[46] V.D.Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 106
[47] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, σελ 97-99
[48] Σταϊνχάουερ, *Οπόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα,* σελ.47
[49] V.D.Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 102- 103

στιλπνότητάς της. Το κυκλικό σχήμα που επελέγη, ήταν κατά τον Hanson[50] προφανώς το πλέον εύχρηστο. Διευκόλυνε την κίνηση του χεριού που είναι κυκλική, ενώ ταυτόχρονα δεν υπήρχαν γωνίες οι οποίες θα εμπόδιζαν την οπτική επαφή με τον αντίπαλο με ταυτόχρονο κίνδυνο να αγκιστρωθούν σε οτιδήποτε, δυσκολεύοντας την κίνηση του πολεμιστή. Το επαναστατικό και ταυτόχρονα καινοτόμο κατά τον ίδιο καθηγητή, στην ασπίδα αυτή, είναι η ύπαρξη των δύο λαβών της. Του πόρπακα, που έσφιγγε τον αριστερό πήχη ψηλά κοντά στον αγκώνα και της αντιλαβής, που είναι τοποθετημένη στο εσωτερικό του χείλους[51]. Οι δύο αυτές λαβές, ουσιαστικά διαμοιράζουν το βάρος κατά μήκος του χεριού αντί να το συγκεντρώνουν στον αγκώνα ή τον καρπό. Επιπλέον, η ύπαρξή τους επέτρεψε στους οπλίτες να είναι ικανοί να χειρίζονται το κατά τα άλλα δύσχρηστο αυτό όπλο με μεγαλύτερη ευκολία καθώς μπορούσαν να το μετακινούν χωρίς μεγάλη δυσκολία.Ο Snodgrass[52], υποστηρίζει ότι δινόταν ταυτόχρονα η δυνατότητα στον πολεμιστη, εάν το επιθυμούσε, αφήνοντας την αντιλαβή να κρατήσει ένα εφεδρικό όπλο χωρίς να χάνεται η προστασία της ασπίδας. Παρόλα αυτά, ο Hanson[53] επισημαίνει ότι θα πρέπει να υπήρχε μεγάλη δυσκολία από τους οπλίτες στη χρήση της ασπίδας. Η συνολική κινητικότητα του σώματος θα πρέπει να μειωνόταν καθώς θα έπρεπε το αριστερό χέρι (το πιο αδύναμο στους περισσότερους ανθρώπους) να κρατιέται άκαμπτο σε προβολή μπροστά από το σώμα και περίπου στο ύψος της μέσης και πάνω, με τον πήχη παράλληλο με το έδαφος και την παλάμη στην αντικλαβή[54]. Σε οποιαδήποτε περίπτωση που ο μαχητής παραπατούσε, η ασπίδα με τη μεγάλη της περίμετρο, θα ερχόταν άμεσα σε επαφή με το έδαφος δημιουργώντας πιθανά μεγάλη σύγχυση στην παράταξη λόγω καθυστέρησης. Η ασπίδα είναι το όπλο της φάλαγγας που δεν χρησιμεύει αποκλειστικά για την ατομική προστασία του ίδιου του ιδιοκτήτη της αλλά για αυτή του διπλανού του και κατά συνέπεια στη συνοχή και την ασφάλεια του συνόλου της φάλαγγας. Ο Αθηναίος Στρατηγός Ιφικράτης το 384π.Χ. ευρισκόμενος στη Μυτιλήνη και προκειμένου να πείσει τους κατοίκους της Χίου να συνάψουν συμμαχία μαζί του, διέδωσε ότι κατασκευάζει ασπίδες για τους δούλους της Χίου προκειμένου να επαναστατήσουν[55] «Ἰφικράτης ἐν Μιτυλήνῃ λόγον διέδωκεν ‘ἀσπίδας χρὴ κατασκευάσαι διὰ τάχους πολλὰς, ὥστε τοῖς τῶν Χίων οἰκέταις πέμψαι’. Χῖοι τοῦτο ἀκούσαντες καὶ τὸ οἰκετικὸν φοβηθέντες παραχρῆμα ἔπεμψαν αὐτῷ χρήματα καὶ συμμαχίαν συνέθεντο. ». Η σημασία που δίδεται στην ασπίδα είναι μεγάλη καθώς δεν γίνεται λόγος για ξίφη ή άλλο επιθετικό οπλισμό, αλλά για το αμυντικό κατά τα άλλα όπλο που έκανε τη διαφορά στη φάλαγγα.

(3) Στην αρχαϊκή εποχή, η ασπίδα ήταν διακοσμημένη εξωτερικά με κάποιο γοργόν ή έμβλημα που βοηθούσε στην αναγνώριση του ιδιοκτήτη της[56]. Με την πάροδο των χρόνων τα ατομικά ή οικογενειακά εμβλήματα αντικαθίστανται από τα αντίστοιχα των πόλεων - κρατών . Έτσι οι Σπαρτιάτες (από τον 5^{ο} αι) έχουν ένα κεφαλαίο Λάμδα με τους οπλίτες να

[50] V.D.Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 102- 103
[51] V.D.Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 102- 103
[52] Snodgrass , Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων , σελ 97-99
[53] V.D.Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 102- 103
[54] V.D.Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 102- 103
[55] Πολυαίνου, *Στρατηγήματα*, 3.9.23
[56] V.D.Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 102- 103

έχουν το δικαίωμα διατήρησης και του προσωπικού τους εμβλήματος. Αντίστοιχα και οι λοιπές πόλεις έχουν τα δικά τους εμβλήματα με τους Θηβαίους να χρησιμοποιούν την κορύνη του Ηρακλή, τους Μαντινείς την τρίαινα του Ποσειδώνα κα.

(4) Η ασπίδα, καθώς η οπλιτική φάλαγγα τροποποιείται και ελαφρύτερα εξοπλισμένα τμήματα καταλαμβάνουν χώρο στο πεδίο της μάχης, γίνεται κάποιες φορές και βάρος στον οπλίτη που προστατεύει. Δεν πρέπει να ξεχνάμε την δεικτική παρατήρηση που δέχτηκε ο Ξενοφών από ένα απλό Έλληνα μισθοφόρο τον Σωτηρίδα το Σικυώνιο. Σε μια προσπάθεια των Ελληνικών τμημάτων να προλάβουν να φθάσουν σε μια κορυφή πιο γρήγορα από τους στρατιώτες του Τισσαφέρνη και να κερδίσουν έτσι το τακτικό πλεονέκτημα έναντι αυτών, ο Ξενοφών παροτρύνει έφιππος τους άνδρες του να επιταχύνουν την ανάβασή τους. Η απάντηση του απλού οπλίτη ήταν αυτή: «Οὐκ ἐξ ἴσου, ὦ Ξενοφῶν, ἐσμέν · σὺ μὲν γὰρ ἐφ' ἵππου ὀχῇ, ἐγὼ δὲ χαλεπῶς κάμνω τὴν ἀσπίδα φέρων. καὶ ὃς ἀκούσας ταῦτα καταπηδήσας ἀπὸ τοῦ ἵππου ὠθεῖται αὐτὸν ἐκ τῆς τάξεως καὶ τὴν ἀσπίδα ἀφελόμενος ὡς ἐδύνατο τάχιστα ἔχων ἐπορεύετ ο· ἐτύγχανε δὲ καὶ θώρακα ἔχων τὸν ἱππικόν · ὥστ' ἐπιέζετο[57].». Έτσι, ο Ξενοφών αντάλλαξε τη θέση του με αυτήν του οπλίτη, πλην όμως, όπως βλέπουμε ανωτέρω, δεν ήταν εύκολη η ανάβαση (λόγω και του υπέρβαρου θώρακα του ιππέα) στο ύψωμα.

(5) Περί το 550 π.Χ. ο Δεπάστας[58] υποστηρίζει ότι η πέλτη (κατασκευασμένη από πλέγμα λυγαριάς με επένδυση αγριοκάτσικου ή προβάτου) διαδόθηκε από τη Θράκη στην Αθήνα. Αυτό πρέπει κατά τον ίδιο, να έγινε επί Πεισιστράτου ο οποίος στρατολόγησε Πάιονες μισθοφόρους που χρησιμοποιούσαν αυτήν την ασπίδα «…ἐκεῖθεν δὲ παρῆλθεν εἰς τοὺς περὶ Πάγγαιον τόπους, ὅθεν χρηματισάμενος καὶ στρατιώτας μισθωσάμενος[59]…». Η πέλτη, ήταν αρχικά όπλο των Θρακών πολεμιστών. Ο Snodgrass[60] θεωρεί ότι καθ΄όλη τη διάρκεια του 5ου αι. τα σχήματα των ασπίδων παρέμειναν σταθερά, χωρίς σημαντικές αλλαγές. Οι ελαφρά οπλισμένοι πολεμιστές, εξακολουθούν να έχουν την πέλτη που έχει σχήμα μηνοειδές ή κυκλικό, η οποία κατασκευάζεται κυρίως από λυγαριά. Οι κανονικοί οπλίτες διατηρούν την κυκλική ασπίδα με τη διαφοροποίηση που επέρχεται στην αντιλαβή και που τώρα δημιουργείται από από ένα συνεχόμενο ιμάντα που είναι γύρω από την ασπίδα και στερεωνόταν με έξι κομβία που αφενός βοηθούσαν τον οπλίτη να κρατά την ασπίδα στο μέρος που ο ιμάντας συναντούσε την αριστερή του παλάμη και αφετέρου του έδινε τη δυνατότητα σε περίπτωση που κοβόταν σε εκείνο το σημείο να έχει αρκετό ιμάντα για αντικατάσταση.

---

[57] Ξενοφών, Κύρου Ανάβασις Γ,Δ, 47
[58] Ν. Δεπάστας, Στρατιωτική οργάνωση και πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων, σελ. 346
[59] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 15.2.1.
[60] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, σελ. 166

γ. **Ο Θώρακας**

(1) Τμήμα της αμυντικής θωράκισης του οπλίτη, είναι ο θώρακας. Από το δεύτερο μισό του 8ου αι. και μέχρι το τέλος του περίπου του 6ου α.ι, χρησιμοποιείται ο κωδωνόσχημος άκαμπτος οριχάλκινος θώρακας[61]. Ο θώρακας αυτός, αποτελείται από δύο μέρη: το στήθος που έχει ανάγλυφη την ανατομία του σώματος και την πλάτη που συνδέονται στους ώμους και στα πλάγια. Το κάτω μέρος του θώρακα στρέφεται ελαφριά προς τα έξω, αφενός για να παρέχει καλύτερη προστασία από το δόρυ και αφετέρου, για να διευκολύνει την κίνηση του οπλίτη. Τέτοιος θώρακας έχει ανακαλυφθεί στο Άργος και αποτελεί κατά τον Snodgrass[62] ένα από τα πιο εντυπωσιακά ευρήματα της εποχής του. Κατά τον ίδιο είναι ένα έργο κατασκευασμένο με μεγάλη επιδεξιότητα, χωρίς όμως να υφίσταται στην Ελλάδα κάποιος άμεσος πρόγονός του. Ο θώρακας τέτοιου τύπου εκτιμά ότι κρίθηκε άκρως αποτελεσματικός, καθώς θα βρισκόταν σε χρήση μέχρι και λίγο πριν τα Μηδικά.

(2) Τον θώρακα αυτόν, αντικαθιστά από τις αρχές του 5ου αι. (εμφανίζεται στα αγγεία) έτερος που και αυτός χωρίζεται σε δύο μέρη, πλην όμως η μυϊκή πλαστικότητα διαγράφεται με λεπτομέρεια και επεκτείνεται προς τα κάτω καλύπτοντας και τη βουβωνική χώρα . Μέχρι τότε, το ευαίσθητο αυτό σημείο είτε καλυπτόταν είτε με έλασμα, είτε με διπλή σειρά από μεταλλικές ή δερμάτινες λωρίδες, που διευκόλυναν την κίνηση.

(3) Ο θώρακας ήταν βαρύς και το βάρος του εκτιμάται σε δεκαπέντε με δεκαοχτώ κιλά, ιδιαιτέρως δύσκολο να τον φέρει ο μαχητής στη μάχη ή και ακόμα δυσκολότερα κατά τη διάρκεια μιας πορείας. Ο θώρακας κατασκευαζόταν μάλλον ξεχωριστά για τον κάθε μαχητή όπως σημειώνει ο Ξενοφών στο έργο του «περί ιππικής». Γράφει λοιπόν για το θώρακα (του ιππέα) ότι θα πρέπει να είναι ακριβώς στα μέτρα του, γιατί ο θώρακας που έχει καλή εφαρμογή φοριέται από το σώμα, ενώ ο πολύ χαλαρός, μόνο από τους ώμους και τέλος ο στενός δεν είναι όπλο, αλλά μέγγενη[63] «πρῶτον μὲν τοίνυν φαμὲν χρῆναι πρὸς τὸ σῶμα τ ὸν θώρακα πεποιῆσθαι. τὸν μὲν γὰρ καλῶς ἁρμόττοντα [ἐκεῖνον] φέρει τὸ σῶμα, τὸν δὲ ἄγαν χαλαρὸν οἱ ὦμοι μόνοι φέρουσιν. ὅ γε μὴν λίαν στενὸς δεσμός, οὐχ ὅπλον ἐστί ». Πλέον του βάρους του, ο θώρακας θα πρέπει να είχε ένα ακόμα μειονέκτημα, αυτό του σωστού εξαερισμού. Παρόλο που αυτό ακούγεται περίεργο, είναι εύκολο να φανταστούμε την αποπνικτική κατάσταση που θα βρισκόταν ο μαχητής σε περίοδο ζέστης, ή μετά από μια μακρά πορεία με το ορειχάλκινο αμυντικό όπλο (λόγω και της αναγκαστικής τέλειας εφαρμογής του).

(4) Ο Snodgrass[64] γράφει ότι μια νέα επιλογή κάνει την εμφάνισή της από την αρχή του του 6ου αι.. Είναι ένας διαφορετικός τύπος πιο ελαφρύ θώρακα από λινό. Κατά τον Snodgrass, το λινό ραμμένο σε

---

[61] Σταϊνχάουερ, Οπόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα , σελ.48
[62] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, σελ. 84
[63] Ξενοφών, *Περί ιππικής*, XII, 2
[64] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, σελ. 158 – 160

πολλές στρώσεις δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί ως αμυντικό όπλο. Κατά τα μέσα του ίδιου αιώνα, επινοήθηκε ένα νέο είδος θώρακα που συνδύαζε την ευκαμψία του λινού θώρακα και την αντίσταση του χάλκινου. Ο θώρακας αυτός δενόταν κάτω στο μπροστινό μέρος. Είχε επωμίδες που ήταν προσαρμοσμένες στο πίσω τμήμα και δένονταν με ιμάντες στο στήθος. Το σώμα του θώρακα προεκτεινόταν και κάτω από τη μέση, σχηματίζοντας ένα είδος φούστας, αποτελούμενης από δύο σειρές δερμάτινων λωρίδων. Αποτελεί απόηχο των λινών θωράκων του Αίαντα του Τελαμώνιου «οὔ τι τόσος γε ὅσος Τελαμώνιος Αἴας ἀλλὰ πολὺ μείων · ὀλίγος μὲν ἔην λινοθώρηξ,» και του Αμφίωνος «τῶν ἦρχ' Ἄδρηστός τε καὶ Ἄμφιος λινοθώρηξ υἷε» που αναφέρει ο Όμηρος[65]. Ο Snodgrass, αναφέρει ότι δεν είναι εύκολο να πει κανείς εάν υπερίσχυε το μεταλλικό ή το υφασμάτινο μέρος. Σε μια παραλλαγή του θώρακα αυτού η μπροστινή πλευρά του θώρακα ήταν μερικώς καλυμμένη με μεταλλικά λέπια . Ο ίδιος μάλιστα, θεωρεί ότι αυτή η παραλλαγή υπήρξε αγαπητή και γι αυτό μακροημέρευσε. Από παραστάσεις που έχουμε σε αγγεία τα μεταλλικά λέπια, όταν αυτά εμφανίστηκαν, περιορίζονταν στα πλάγια αφήνοντας μπροστά μια ζώνη σκέτη[66]. Οι καλλιτέχνες όμως, το ίδιο συχνά, εμφανίζουν το θώρακα φτιαγμένο από ένα εύκαμπτο υλικό, μάλλον δερμάτινο, στο οποίο προσαρμόζονταν χάλκινα ελάσματα ή ταινίες. Στο ίδιο έργο, επισημαίνει ότι η αλλαγή αυτή στη σχεδίαση του θώρακα επέτρεψε στους Αθηναίους οπλίτες του Μαραθώνα να τρέξουν τα τελευταία μέτρα κατά των Περσών, ενέργεια που δεν θα ήταν πραγματοποιήσιμη εάν φορούσαν ακόμα τον άκαμπτο και δύσχρηστο «κωδωνόσχημο» θώρακα.

(5) Στην αρχή του 5ου αι. γίνεται και μια άλλη αλλαγή που είναι πιο κοντά στον «κωδωνόσχημο» θώρακα. Αποτελείται και αυτός από δύο χάλκινα μέρη συνδεδεμένα κατακόρυφα στα πλάγια. Όμως στη περίπτωση αυτή, το σχήμα του είναι πιο προσαρμοσμένο στο σώμα του οπλίτη και έχει σαν διακόσμηση τους μυς του ανθρώπινου σώματος. Η κάτω του άκρη καμπυλώνει προς τα μέσα για να καλύψει την κοιλιακή χώρα και στο κάτω μέρος είναι προσαρμοσμένες πτέρυγες.

(6) Οι θώρακες κατασκευάζονταν από ειδικούς τεχνίτες, «Πρὸς δὲ Πιστίαν τὸν θωρακοποιὸν εἰσελθών, ἐπιδείξαντος αὐτοῦ τῷ Σωκράτει θώρακας εὖ εἰργασμένους [67]». Η τιμή τους ήταν υψηλή και οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των αγοραστών και πολιτών συχνές[68]

Ο. Κ. Τί δαὶ δεκάμνῳ τῷδε θώρακος κύτει
ἐνημμένῳ κάλλιστα χρήσομαι τάλας;
ΤΡ. Οὗτος μὲν οὐ μή σοι ποήσει ζημίαν.
Ἀλλ' αἶρέ μοι τοῦτόν γε τῆς ἰσωνίας · .

[65] Όμηρος, *Ιλιάς*, Β 529 και 830
[66] Snodgrass, Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων, σελ.160
[67] Ξενοφών , *Απομνημονεύματα* , III10,9
[68] Αριστοφάνης, *Ειρήνη*, 1224-8

δ. **Το κράνος**

(1) Αναπόσπαστο στοιχείο του αμυντικού εξοπλισμού του οπλίτη, ήταν και το κράνος του. Ο Σταϊνχάουερ[69] υποστηρίζει ότι δεν είναι εύκολη η εξακρίβωση της προέλευσης των αρχαϊκών τύπων του ελληνικου οπλιτικού κράνους. Το κράνος, γράφει, που βρέθηκε στο Άργος με το λοφίο και τις παραγναθίδες, πιθανώς να αποτελεί εξέλιξη αντίστοιχου τύπου των σκοτεινών χρόνων. Κατά τον ίδιο, τον 7^{ο} αι. εμφανίζονται δύο νέοι τύποι κράνους που είναι σφυρήλατα και από ένα μόνο έλασμα, τα οποία με διαφορετικές παραλλαγές επικρατούν μέχρι τον 6^{ο} αι. Πρόκειται για το λεγόμενο ιλλυρικό κράνος που είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στην Πελοπόννησο. Αυτός ο εντυπωσιακός τύπος κράνους, είναι γνωστός από αγγειογραφίες και ορειχάλκινα ειδώλια των πολεμιστών και καλύπτει το κεφάλι του πολεμιστή μέχρι τον αυχένα. Το δεύτερο, είναι το λεγόμενο κορινθιακό κράνος. Αυτό σε αντίθεση με το «ιλλυρικό», που αφήνει ελεύθερο το εμπρός μέρος, έχει στο μπροστινό μέρος ένα κάλυμμα για τη μύτη, το επιρρίνιον. Το «κορινθιακό» κράνος μνημονεύει ως τέτοιο ο Ηρόδοτος[70] «κοινῇ παρθένον τὴν καλλιστεύουσαν ἑκάστοτε κοσμήσαντες κυνέῃ τε Κορινθίῃ καὶ πανοπλίῃ Ἑλληνικῇ» και το αναπαριστούν και οι Κορίνθιοι αγγειογράφοι[71]. Έχει στην κορυφή του λοφίο, άλλοτε χαμηλό και άλλοτε υψηλό. Το βασικό μειονέκτημα του τύπου αυτού κατά τον Σταϊνχάουερ,[72] είναι ότι περιορίζει την όραση του οπλίτη. Ο συμπαγής ορείχαλκος από τον οποίο ήταν κατασκευασμένο θα προσέφερε μεγάλη ασφάλεια από τυχόν κτυπήματα από δόρυ ή ξίφος. Ο V. D. Hanson συμφωνεί στο μειονέκτημα του κράνους αυτού. Η κατασκευή του, δεν διευκόλυνε καθόλου την επικοινωνία μεταξύ των συμμαχητών ή των μαχητών και του επικεφαλής της φάλαγγας. Κατά τον ίδιο, αυτό δεν επέφερε πιθανόν κάποιο ιδιαίτερο πρόβλημα στη μαχητική ισχύ της φάλαγγας, με την προϋπόθεση ότι αυτή θα παρέμενε ενωμένη και το μέτωπο θα ήταν αρραγές. Θεωρεί, ότι στην φάλαγγα εξ άλλου δεν υπήρχε δυνατότητα αλλαγής του σχεδίου από τον επικεφαλής και συνεπώς όσο η μάχη συνεχιζόταν χωρίς μεταβολή της τακτικής κατάστασης, το μειονέκτημα της μειωμένης ακοής δεν θα ήταν εμφανές. Η δυσκολία όμως, όπως γράφει, θα εμφανιζόταν σε τυχόν μονομαχίες, ενώ θα καθιστούσε δύσκολη την εφαρμογή τακτικών «χτυπώ και φεύγω», καθώς η επικοινωνία εκεί μεταξύ των οπλιτών θα ήταν τουλάχιστον δυσχερής. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι το κράνος δεν φαίνεται να είχε κάποιου είδους εσωτερική επένδυση, πλην κάποιου είδους υφάσματος με σκοπό την αποφυγή της άμεσης επαφής του μετάλλου με το κεφάλι. Λειτουργία για την ύπαρξη εξαερισμού και πλήρους εφαρμογής όπως υφίστανται στα κράνη των σημερινών οπλιτών δεν πρέπει να υπήρχε. Αυτό, σαφώς θα καθιστούσε την παρουσία του κράνους στο κεφάλι του μαχητή κατά τον V. D. Hanson δυσχερή[73].

(3) Το ιωνικό κράνος, ήταν ένας επιπλέον τύπος ο οποίος παρουσιάζεται λίγο πριν από το 600πΧ[74] και κατά τον Snodgrass, σαφώς βασισμένος στο κορινθιακό. Κατά τον ίδιο, αν θα έπρεπε να

---

[69]Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, σελ. 54
[70] Ηρόδοτος, *Μελπομένη*, 180
[71] Ν. Δεπάστας, Στρατιωτκή οργάνωση και πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων, σελ 335
[72] Σταϊνχάουερ, Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα, σελ. 58
[73] V.D.Hanson, Ο δυτικός τρόπος πολέμου, σελ112
[74] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, σελ.116

αναφρερθεί ένας τόπος που αυτό αρχικά επινοήθηκε, αυτός θα ήταν η Ρόδος. Σε αυτό, οι παραγναθίδες κατασκευάζονταν ξεχωριστά και ακολούθως προσαρμόζονταν στο κράνος, το οποίο κάλυπτε πλήρως τον αυχένα και επιπλέον, είχε μια προεξοχή στο πρόσθιο μέρος του. Επίσης, είχε και μια κυκλική υποδοχή για το λοφίο. Απεικονίσεις του υπάρχουν σε διάφορες ελληνικές περιοχές καθώς επίσης και στη Φρυγία και στη Φοινίκη, πιθανόν λόγω της επαφής των εκεί πληθυσμών με του Ίωνες[75].Ο Snodgrass, αναφέρει ότι κατά τον 6^{ο} αι. η Αθήνα πρωτοτυπεί στην κατασκευή των κρανών και παρουσιάζεται το αττικό κράνος, ονομασία κατά τον ίδιο σύγχρονη, αλλά ταυτόχρονα επιτυχημένη. Όπως αναφέρει ο Δεπάστας[76], αυτό απεικονίζεται σε μελανόμορφα αγγεία της Αττικής και κατά τον Snodgrass[77] πρόκειται για ένα ελαφρύ και ανοικτού τύπου κράνος που δεν κάλυπτε το μέτωπο, τις παρειές και τα αυτιά. Στην ουσία, προστάτευε το κρανίο, με την παρουσία ενός επαυχενίου και ένα τύπο διαδήματος που είναι τοποθετημένο πάνω από το μέτωπο και καταλήγει σε κάθε πλευρά με μια έλικα κοντά στο αυτί. Ταυτόχρονα τον 6^{ο} αι., γράφει ο Snodgrass, στην Αθήνα εμφανίζεται και ένα άλλο είδος κράνους που συνήθως του δίνεται η ονομασία χαλκιδικό. Το όνομα αυτό το πήρε επειδή εμφανίζεται στην αγγειογραφία (μελανόμορφα αγγεία χαλκιδικής προέλευσης που προέρχονται από τη Σικελία και Ιταλία όπου οι Χαλκιδείς είχαν ιδρύσει αποικίες), η οποία φέρει την ίδια οναμασία μεταξύ των αρχαιολόγων. Ο Δεπάστας,[78] αναφέρει ότι το κράνος αυτό έφερε στο μπροστινό μέρος άνοιγμα σε σχήμα ταυ, είχε γλωσσοειδείς παραγναθίδες και προστατευτικό κάλυμμα για τον αυχένα. Το κορινθιακό και το αττικό κράνος, κυριαρχούν και αναταπεξέρχονται στις απαιτήσεις των περσικών πολέμων. Οι πρώτοι βελτιωμένοι τύποι, είχαν διακοσμημένες παρυφές και σχήμα πιο μακρύ και χαμηλό, εγκοπές ή κοιλότητες στα πλάγια, επιτρέποντας την προσαρμογή του κράνους στον αυχένα και στους ώμους. Από τους τύπους αυτούς, επισημαίνει ο Snodgrass[79], προέκυψε ένα νέο σχήμα στο οποίο το κάλυμμα του κρανίου, ξεχώριζε από το υπόλοιπο κράνος με μια ανάγλυφη ράβδωση που εκτείνεται από το μέτωπο και διαγώνια προς τον αυχένα. Από το σημείο αυτό και κάτω, το επαυχένιο εισείχε και μετά έβγαινε προς τα έξω μέχρι την παρυφή. Στο κράνος αυτό, όταν ο πολεμιστής δε μαχόταν, μπορούσε να ξεκουράσει το κεφάλι του σπρώχνοντας το κράνος προς τα πανω και στηρίζοντάς το στο πίσω μέρος του κεφαλιού του. Το κράνος αυτό, ήταν σε χρήση μέχρι τις αρχές του 5^{ου} αι. Το αττικό κράνος πάλι είχε μια μικρή παραλλαγή που το καθιστούσε λίγο μεγαλύτερο από ένα σκούφο. Λίγο μετά τους Περσικούς Πολέμους, εμφανίζεται ένα νέο είδους κράνος που μοιάζει με καθημερινό καπέλο και έχει ως πρότυπο ένα είδος σκούφου που φοριέται στη Θράκη. Το κράνος, μιμούμενο το σκούφο, κατασκευαζόταν από δέρμα ή άλλο μαλακό υλικό και κάποιες φορές υψώνει την κορυφή, σχηματίζοντας μια μύτη από χαλκό. Σημαντικό σημείο κατά τον Snodgrass[80], ο συνδυαμός του προστατευτικού για το μέτωπο και του σκιάχτρου για τα μάτια, που πρεξέχοντας προς τα εμπρός ,θυμίζει τον αντίστοιχο σκούφο.

---

[75] Ν. Δεπάστας, *Στρατιωτική Οργάνωση και η πολεμική Τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων*, σελ 336-337
[76] Ν. Δεπάστας, *Στρατιωτική Οργάνωση και πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων*, σελ.337
[77] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων* , σελ.121
[78] Ν. Δεπάστας, *Στρατιωτική Οργάνωση και πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων*, σελ.336
[79] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων* , σελ.163
[80] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, σελ.165

ε. **Οι κνημίδες**

Ο Δεπάστας, υποστηρίζει[81] ότι οι κνημίδες σε σχέση με το κράνος εμφανίζονται μεταγενέστερα. Κατ΄ αυτόν οι παλαιότερες απεικονίσεις τους σε αγγεία είναι από το 675 π.Χ. περίπου. Συμπλήρωναν τον αμυντικό οπλισμό και την προστασία του οπλίτη, κυρίως από τα βέλη, καθώς η ασπίδα δεν κάλυπτε επαρκώς τα σημεία αυτά του σώματος. Κατασκευάζονταν από έλασμα χαλκού, με εσωτερική επένδυση από ύφασμα, για αποφεύγεται ο τραυματισμός ειδικά σε περιπτώσεις πολύωρης χρήσης τους. Παριστάνονταν από τους καλλιτέχνες, είτε με λευκό χρώμα, είτε με εγχάραξη για να διακρίνονται οι ανατομικές λεπτομέρειες των κάτω άκρων. Σε σχέση με τις μυκηναϊκές, όπως εμφανίζονται στο «αγγείο των πολεμιστών», ήταν επιμηκέστερες και κάλυπταν τις κνήμες από το γόνατο μέχρι τους αστραγάλους. Μέχρι το 500 π.Χ. επιτεύχθηκε η κατασκευαστική προσαρμογή τους στις κνήμες των πολεμιστών, με αποτέλεσμα να τις προστατεύουν αποτελεσματικά.

στ. **Το δόρυ**

(1) Το δόρυ, ήταν το κατεξοχήν επιθετικό όπλο των αρχαίων οπλιτών. Ήταν η απόδειξη ότι οι οπλίτες επιθυμούσαν να έλθουν σε μάχη σώμα με σώμα και όχι να αντιμετωπίσουν τον αντίπαλο από απόσταση με τόξα και βέλη. Την αντίληψη αυτή, τη βλέπουμε στον Αισχύλο. Στο έργο του «Πέρσαι» μας δίνει την εικόνα της Ελλάδος που χαρακτηρίζεται χώρα με ξακουστούς κονταρομάχους[82] «ἐπάγει δουρικλύτοις ἀνδράσι τοξόδαμνον Ἄρη.». Στην ερώτηση που θέτει ο χορός, για το ποιός θα είναι ο νικητής στη σύγκρουση μεταξύ των Περσών και Ελλήνων, με ποιητικό τρόπο η σύγκρουση αυτή περιγράφεται σαν αναμέτρηση της σαΐτας ενάντια στην ατσάλινη λόγχη[83] «..πότερον τόξου ῥῦμα τὸ νικῶν, ἢ δο ρικράνου λόγχης ἰσχὺς κεκράτηκεν».

(2) Το δόρυ, ήταν βαρύ όπλο για να το χειριστεί κάποιος με το δεξί μόνο χέρι. Είχε μήκος περίπου δύο με δυόμισι μέτρα και ήταν κατασκευασμένο όπως αναφέρε ο Όμηρος από ξύλο μελίης « δ' ἄρα σύριγγος πατρώϊον ἐσπάσατ' ἔγχος βριθὺ μέγα στιβαρόν · τὸ μὲν οὐ δύνατ' ἄλλος Ἀχαιῶν πάλλειν, ἀλλά μιν οἶος ἐπίστατο πῆλαι Ἀχιλλεύς · Πηλιάδα μελίην[84]». Αργότερα κατασκευαζόταν από ξύλο αγριοκερασιάς[85] με διάμετρο τα ενάμισυ με δύο εκατοστά και βάρος περί τα δύο με τρία κιλά[86]. Στο μπροστινό άκρο, έφερε μια μεταλλική ορειχάλκινη ή αργότερα σιδερένια αιχμή. Αυτή είχε σχήμα φύλλου, μήκος μεταξύ 20 και 30 εκατοστών με κεντρικό νεύρο και αυλό για να στερεώνεται στο δόρυ. Στο οπίσθιο άκρο, το δόρυ κατέληγε σε μια μεταλλική ακίδα, το σαυρωτήρα. Ο σαυρωτήρας, χρησίμευε για τη στήριξη του δόρατος στο έδαφος, τη διατήρηση της ισορροπίας του εμπρόσθιου με το οπίσθιο μέρος, ενώ παρείχε στο μαχητή τη

[81] Ν. Δεπάστας, Στρατιωτική Οργάνωση και πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων, σελ.337
[82] Αισχύλος, *Πέρσαι*, 85-86
[83] Αισχύλος, *Πέρσαι*, 147 -149.
[84] Όμηρος, *Ιλιάς*, Τ 390
[85] Θεόφραστος, *Ιστορίες*, φ312.2
[86] V.D. Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ 124

δυνατότητα, αφενός να πλήξει χωρίς να περιστραφεί έναν αντίπαλο που θα εμφανιζόταν στα νώτα του ή κάποιου άλλου που βρισκόταν πεσμένος στο έδαφος. Ο σαυρωτήρ, είχε μήκος από είκοσι έως σαράντα εκατοστά, πυραμοειδές σχήμα και κατασκευή από ορείχαλκο για μεγαλύτερη αντοχή στη σκουριά, λόγω της επαφής του με το έδαφος[87]. Ο Snodgrass[88] γράφει ότι υπάρχουν απεικονίσεις που εμφανίζουν τον οπλίτη να επιτίθεται με το ένα δόρυ, κρατώντας ταυτόχρονα στο αριστερό ένα επιπλέον ως εφεδρικό. Ο ίδιος, εκτιμά ότι πιθανώς αυτό να συνέβαινε αρχικά και με την πάροδο των ετών, να έγινε αντιληπτό ότι αυτό αποτελούσε ένα είδος υπερβολής που θα επιβάρυνε τους πολεμιστές.

(3) Οι οπλίτες, στο μπροστινό μέρος της φάλαγγας, κατέβαζαν το δόρυ μόλις πλησίαζαν την αντίπαλη παράταξη. Αυτό, τους διευκόλυνε στο να διανύσουν τα τελευταία μέτρα πριν τη σύγκρουση με μεγαλύτερη ταχύτητα και να πλήξουν με μεγαλύτερη ορμή και δύναμη τους αντιπάλους, με σκοπό να διαπεράσουν ασπίδες ή θώρακες των πολεμίων. Οι άνδρες, που ήταν τοποθετημένοι στο μέσο ή στο πίσω μέρος της παράταξης, κρατούσαν τα δόρατά τους όρθια για να ελαχιστοποιηθεί ο κίνδυνος τραυματισμού των συμπολεμιστών τους[89]. Ο D. Hanson,[90] γράφει ότι μετά την πρώτη σύγκρουση, οι οπλίτες των πίσω, ζυγών ωθούσαν τους μπροστινούς με τις ασπίδες τους και θα πρέπει να είχαν ταυτόχρονα την προσοχή τους στραμμένη και στους σαυρωτήρες τους για τυχόν τραυματισμό τους. Η χρήση του οπλιτικού δόρατος, σήμαινε επίσης ότι η ακτίνα δράσης του οπλίτη περιοριζόταν κατά πλάτος από τα όπλα των συμπολεμιστών του. Κατά τον ίδιο, θα έπρεπε ο οπλίτης να έχει συνεχώς τεταμένη την προσοχή του για να μην έλθει σε επαφή χωρίς να το θέλει με τις αιχμές των δοράτων των διπλανών του που θα βρίσκονταν στη διαδικασία εμπλοκής με τους αντιπάλους και σε διαφορετικές γωνίες ο ένας από τον άλλο. Τέλος, το δόρυ δεν ήταν το όπλο που ο οπλίτης θα το διατηρούσε σε όλη τη διάρκεια της μάχης. Υπήρχε μεγάλη πιθανότητα να συντριβεί πάνω στην ασπίδα του αντιπάλου [91]. Ο Ξενοφών στα Ελληνικά γράφει ότι το 396 στη μάχη με τις δυνάμεις του Φαρνάβαζου στη Φρυγία τα δόρατα των Ελλήνων έσπασαν μετά την πρώτη κρούση «… *ὡς δ' εἰς χεῖρας ἦλθον, ὅσοι μὲν τῶν Ἑλλήνων ἔπαισάν τινας, πάντες συνέτριψαν τὰ δόρατα ,…*». Το δόρυ, ακόμα και εάν έβρισκε το στόχο του και έπληττε τον εχθρό, πιθανώς να μην μπορούσε να ξαναχρησιμοποιηθεί, καθώς η λόγχη θα παρέμενε στο σώμα του αντιπάλου. Με αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με το Διόδωρο, σκοτώθηκε ο Επαμεινώνδας στη μάχη της Μαντινείας το 362 πΧ[92] «…*ἡρωικῶς δ' ὑπὲρ τῆς νίκης ἀγωνισάμενος καιρίαν ἔλαβε πληγὴν εἰς τὸν θώρακα. κλασθέντος δὲ τοῦ δόρατος, καὶ τοῦ σιδήρου καταλειφθέντος ἐν τῷ σώματι, παραχρῆμα ἔπεσε κατισχυθεὶς ὑπὸ τῆς πληγῆς.* ».

---

[87] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, σελ 60
[88] Snodgrass, Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων, σελ 106,
[89] Πολύβιος 18.29 - 30
[90] V.D. Hanson , *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ 127
[91] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 3.4.14
[92] Διόδωρος Σικελιώτης, 15.87.1

ζ. **Το ξίφος**

Κατά τον Σταΐνχάουερ[93], υπήρχαν δύο είδη ξιφών. Το αιχμηρό πλατύ αμφίστομο, με μήκος που κυμαινόταν από σαράντα οχτώ έως εξήντα εκατοστά και η ανατολικής προέλευσης μάχαιρα ή κοπίς (ιδίως για το ιππικό) με μια μόνο ελαφρώς καμπυλούμενη κόψη. Το πρώτο είδος χρησίμευε τόσο για να τρυπάει όσο και για να κόβει. Ήταν, κατά τον Snodgrass[94] , εφεδρικό όπλο και χρησιμοποιούνταν σε περίπτωση που το δόρυ έσπαγε στις ασπίδες των αντιπάλων.

[93] Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, σελ. 61-62
[94] Snodgrass, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, σελ 106,

ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Γ»

7. Η διάταξη της φάλαγγας και οι φάσεις της σύγκρουσης

α. Η διάταξη της φάλαγγας

(1) Ο αντικειμενικός σκοπός της μάχης ήταν η «παράρρηξις», δηλαδή η διάσπαση της αντίπαλης φάλαγγας και η κύκλωσή της. Στην επίτευξη αυτού του στόχου ήταν δομημένη η διάταξη της φάλαγγας. Οι οπλίτες παρατάσσονταν ο ένας δίπλα στον άλλο, δημιουργώντας ζυγούς και ο ένας πίσω από τον άλλο, δημιουργώντας στοίχους (ή λόχους[95]) «Ἀναγκαῖον δὲ πρῶτον τὴν φάλαγγα καταλοχίσαι · τοῦτο δέ ἐστι καταμερίσαι εἰς λόχους. ὁ δὲ λόχος ἐστὶν ἀριθμὸς ἀνδρῶν εἰς σύμμετρα διαιρῶν τὴν φάλαγγα · σύμμετρα δέ ἐστι τὰ τιθέμενα μέρη, ἃ μηδὲν τὴν φάλαγγα πρὸς τὴν μάχην λυμαίνεται ·».Το μέγεθος της φάλαγγας λοιπόν κυμαινόταν αναλόγως του πλάτους της σε στοίχους και το βάθος της σε ζυγούς. Ο επικεφαλής του Λόχου, ονομαζόταν και πρωτοστάτης, ενώ ο αμέσως επόμενος επιστάτης. Ο στοίχος σε όλο του το βάθος αποτελούνταν από πρωτοστάτες και επιστάτες εναλλάξ, μέχρι τον ουραγό «Ὁ δὲ ἡγούμενος ὠνόμασται καὶ πρωτοστάτης, ἐπιστάτης δὲ ὁ ἑπόμενος, ὥστ ε καθ' ὅλον τὸν στίχον εἶναι πρῶτον πρωτοστάτην, εἶτα ἐπιστάτην, εἶθ' ἑξῆς πρωτοστάτην, εἶτα ἐπιστάτην, καὶ τοῦτο παρ' ἕνα μέχρις οὐραγοῦ, καθ' ἃ ὑπογέγραπται[96]»·. Το μέγεθος του Λόχου, κυμαινόταν ανάλογα από οχτώ, δέκα, δώδεκα ή και δεκαέξι άνδρες. Η φάλαγγα, σύμφωνα με τον Ασκληπιόδοτο, ήταν ένα σύνολο παρατεταγμένων σε συλλοχισμό λόχων[97] «Ὁ δὲ ἐκ πάντων συλλοχισμὸς φάλαγξ ». Η γραμμή που σχηματίζαν κατά μήκος οι Λοχαγοί, καλείτο μήκος ή πρόσωπο ή παράταξη ή και πρώτος ζυγός «…ἧς τὸ τῶν λοχαγῶν τάγμα μέτω πον καὶ μῆκος καὶ πρόσωπον καὶ στόμα καὶ παράταξις καὶ πρωτολοχία καλεῖται καὶ πρῶτον ζυγόν.[98].». Οι παράλληλες προς την πρώτη γραμμές των οπλιτών αποτελούσαν τους επόμενους ζυγούς μέχρι τον τελευταίο «ουραγό» «..ὁ δὲ κατόπιν κείμενος μετὰ τοῦτον στίχος τῶν ἐπιστατῶν κατὰ μῆκος τῆς φάλαγγος δε ύτερον ζυγόν, καὶ ὁ τούτῳ παράλληλος ὑπ' αὐτὸν τρίτον, καὶ τέταρτόν ἐστι τὸ ὑπὸ τοῦτον ζυγὸν καὶ πέμπτον ὡς αὔτως καὶ ἕκτον καὶ ἑξῆς μέχρις οὐραγοῦ[99]·». Αν φάλαγγα διαιρείτο κατά μήκος στα δύο, τότε το κάθε της μισό ονομαζόταν δεξιό και αριστερό κέρας «…διαιρεθείσης δὲ τῆς φάλαγγος δίχα κατὰ τὸ μῆκος τὸ μὲν ἥμισυ κέρας προσαγορεύεται δεξιόν τε καὶ λαιόν[100].».

---

[95] Ασκληπιόδοτος, *Τέχνη Τακτική* II, 1
[96] Ασκληπιόδοτος, *Τέχνη Τακτική* II, 3
[97] Ασκληπιόδοτος, *Τέχνη Τακτική* II, 5
[98] Ασκληπιόδοτος, *Τέχνη Τακτική* II, 5
[99] Ασκληπιόδοτος, *Τέχνη Τακτική* II, 5
[100] Ασκληπιόδοτος ,*Τέχνη Τακτική* II, 6

(2) Η Ενωμοτία (μάλλον ένα άλλο όνομα του Λόχου[101]) «ὑπὲρ δὲ τῆς ἐνωμοτίας ἀμφιγνοούμενόν ἐστιν · οἳ μὲν γὰρ ἄλλο ὄνομα τῷ λόχῳ εἶναι τοῦτο », αποτελείτο σύμφωνα με το Δεπάστα[102] από τριάντα δύο ή τριάντα έξι άνδρες και μπορούσε να παραταχθεί σε ένα, δύο, τέσσερις ή τρεις, έξι στοίχους οπότε το βάθος ήταν μεγαλύτερο του μετώπου. Έτσι, εάν παρατασσόταν σε δύο στοίχους έχοντας δύναμη τριάντα δύο ανδρών, τότε η σχέση του μετώπου προς το βάθος της παράταξης θα ήταν 1:8, ενώ εάν η ενωμοτία παρατασσόταν σε τρεις στοίχους, τότε η αναλογία θα ήταν 1:4. Η αναλογία αυτή μεταβαλλόταν αναλόγως της τακτικής κατάστασης και του επιδιωκόμενου σκοπού. Έτσι, στη μάχη της Μαντινείας, το μέτωπο ήταν τέσσερις άνδρες και το βάθος οχτώ[103] (τῆς τε ἐνωμοτίας ἐμάχοντο ἐν τῷ πρώτῳ ζυγῷ τέσσαρες · ἐπὶ δὲ βάθος ἐτάξαντο μὲν οὐ πάντες ὁμοίως ἀλλ' ὡς λοχαγὸς ἕκαστος ἐβούλετο, ἐπὶ πᾶν δὲ κατέστησαν ἐπὶ ὀ κτώ), Στη μάχη των Λεύκτρων,[104] το μέτωπο ήταν 3 άνδρες και το βάθος δώδεκα «τῆς δὲ φάλαγγος τοὺς μὲν Λακεδαιμονίους ἔφασαν εἰς τρεῖς τὴν ἐνωμοτίαν ἄγειν · τοῦτο δὲ συμβαίνειν αὐτοῖς οὐ πλέον ἢ εἰς δώδεκα τὸ βάθος ». Ο Ξενοφών, δε διασαφηνίζει τι μέρος του Λόχου αποτελούσε η Ενωμοτία, καθώς σε μια μάχη εναντίον των Καρδούχων διέταξε τους Λοχαγούς του να παρατάξουν τους Λόχους τους κατά Ενωμοτίες σε φάλαγγα για μάχη[105] «Ξενοφῶν δὲ στρέψας πρὸς τοὺς Καρδούχους ἀντία τὰ ὅπλα ἔθετο, καὶ παρήγγειλε τοῖς λοχαγοῖς κατ ' ἐνωμοτίας ποιήσασθαι ἕκαστον τὸν ἑαυ τοῦ λόχον, παρ' ἀσπίδα παραγαγόντας τὴν ἐνωμοτίαν ἐπὶ φάλαγγος ·». Πιθανώς, ο αριθμός των ανδρών να ήταν γνωστός και να μην χρειαζόταν αναφορά σε αυτόν. Ο Δεπάστας[106] παρατηρεί ότι η ενωμοτία που ήταν διατεταγμένη σε ένα ζυγό, μπορούσε ένα μεταβληθεί σε ό,τι αφορούσε στον αριθμό των στοίχων μέσω της παραγωγής, δηλαδή της εν παρατάξει πορείας «αἱ δὲ παραγωγαὶ ὥσπερ ὑπὸ κήρυκος ὑπὸ τοῦ ἐνωμοτάρχου λόγῳ δηλοῦνται <καὶ> ἀραιαί τε καὶ βαθύτεραι αἱ φάλαγγες γίγνονται·[107]». Στην περίπτωση αυτή, οι οπλίτες στρέφονταν «παρ΄ ασπίδα», δηλαδή προς τα αριστερά και η διάταξη μετατρεπόταν σε τρεις στοίχους. Η διάταξη αυτή υλοποιούνταν, όταν η ενωμοτία βρισκόταν σε κίνηση και εμφανιζόταν αιφνιδιαστικά ο εχθρός « .. ἂν δ' ἐν τῷ τοιούτῳ ἐκ τοῦ ἐναντίου πολεμία φάλαγξ ἐπιφανῇ, τῷ ἐνωμοτάρχῳ παρεγγυᾶται εἰς μέτωπον παρ' ἀσπίδα καθίστασθαι, καὶ διὰ παντὸς οὕτως, ἔστ' ἂν ἡ φάλαγξ ἐναντία καταστῇ[108]». Με παρόμοιο τρόπο, ήταν δυνατή η μετατροπή της διάταξης των σε Λόχο ή σε φάλαγγα με τους οπλίτες να κινούνται προς τα αριστερά και το ένα τμήμα να τάσσεται δίπλα στο άλλο με τους διοικητές να καταλαμβάνουν το δεξιό άκρο κάθε τμήματος[109]. Το βάθος της φάλαγγας εξαρτάτο από την Ενωμοτία. Στην περίπτωση που χρειαζόταν το βάθος της να διπλασιαστεί, έπρεπε κάθε Ενωμοτία να διπλασιάσει το βάθος των

---

[101] Αρριανός, *Τέχνη Τακτική*, 6,2
[102] Ν. Δεπάστας, *Στρατιωτική Οργάνωση και πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων*, σελ 134
[103] Θουκυδίδης , *Ιστορία,* V 68,3
[104] Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI 4,12
[105] Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις* 4,3,26
[106] Ν. Δεπάστας, *Στρατιωτική Οργάνωση και πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων*, σελ 135
[107] Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 11,6
[108] Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 11,6
[109] Ν. Δεπάστας, *Στρατιωτική Οργάνωση και πολεμική τέχνη των αρχαίων Ελλήνων*, σελ 134

στοίχων της «...ἀναστρέψαντας ἐκέλευε τοὺς ἀπ' οὐρᾶς εἰς δόρυ ὄπισθεν τῆς φάλαγγος ἡγεῖσθαι πρὸς αὐτόν · καὶ οὕτως ἅμα ἔκ τε τοῦ στενοῦ ἐξῆγε καὶ ἰσχυροτέραν ἀεὶ τὴν φάλαγγα ἐποιεῖτο[110]».

(3) Ο Αρριανός,[111] γράφει ότι οι Λοχαγοί που συγκροτούσαν τον πρώτο ζυγό, θα έπρεπε να ήταν μεγαλόσωμοι, οι πιο δυνατοί και με εμπειρία στη μάχη, γιατί ο ζυγός τους συγκρατούσε ολόκληρη τη φάλαγγα «...ἀγαθὸν δὲ εἴπερ τι ἄλλο καὶ τὸ τοὺς λοχαγοὺς τοὺς μεγίστους τε καὶ κρατίστους εἶναι καὶ τῶν κατὰ πόλεμον δαημονεστάτους·». Οι επιστάτες, που ήταν στο δεύτερο ζυγό, θα έπρεπε και αυτοί να μην υπολείπονται σε προσόντα, καθώς και αυτοί ερχόντουσαν σε επαφή με τον εχθρό με το δόρυ τους, ενώ υποβοηθούσαν άμεσα στην προώθηση των Λοχαγών «δευτέρους δ' ἐπὶ τούτοις κατ' ἀρετὴν χρὴ εἶναι τοὺς τῶν λοχαγῶν ἐπιστάτας · καὶ γὰρ τὸ τούτων δόρυ ἐξικνεῖται ἔστε ἐπὶ τοὺς πολεμίους, καὶ τοὺς ὠθισμοὺς τοῖς προτεταγμένοις σφῶν ἐγγύθεν συνερείδουσιν» . Επιπλέον, δεν θα πρέπει να ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που θα χρειαζόταν να αντικαταστήσουν στην παράταξη τους Λοχαγούς που τυχόν θα τραυματίζονταν ή θα πέθαιναν κατά τη διάρκεια της μάχης. Οι λοιποί οπλίτες, βοηθούσαν με το βάρος του σώματός τους όσους βρίσκονταν μπροστά τους, έτσι ώστε η επίθεση της φάλαγγας να έχει την απαιτούμενη ορμή και ώθηση, αλλά και να εμποδίζει μια τυχόν φυγή των Λοχαγών. Οι τελευταίοι των στοίχων, οι ουραγοί, επιλέγονταν με βάση την εμπειρία και τη σύνεσή τους. Αποστολή τους, ήταν να στοιχίζουν τους ζυγούς και μην αφήνουν τους δειλούς να εγκαταλείπουν την παράταξη « τοὺς δὲ οὐραγοὺς οὐ κατ' ἀλκὴν ὡς κατὰ σύνεσιν καὶ ἐμπειρίαν τῶν πολεμικῶν ἐπιλέκτους χρὴ εἶναι, ὡς ἐπιμελεῖσθαι τοῦ στοιχεῖν τὰ ζυγὰ καὶ τοῖς ἐθελοκακοῦσι μὴ ἐφιέναι ἀποδιδράσκειν ἔξω τῆς τάξεως. ὅπου τε συνασπισμοῦ δεήσειεν, οὗτός ἐστιν ὁ μάλιστα ἐς πυκνότητα τοὺς πρὸ ἑαυτοῦ τεταγμένους ξυνάγων, ὃ τὴν πᾶσαν ἰσχὺν τῷ συντάγματι τούτῳ παρέχεται ». Επιπλέον των ανωτέρω, η φάλαγγα είχε και τους «έκτακτους», τους άνδρες δηλαδή που δεν αποτελούσαν μέρος της, αλλά είχαν άλλη χρησιμότητα. Αυτοί ήταν ο στρατιωτικός κήρυκας, που φώναζε τα προστάγματα, ο σημαιοφόρος που μετέδιδε τα παραγγέλματα με σημαίες σε περίπτωση που λόγω θορύβου αυτά δεν γίνονταν αντιληπτά, ο σαλπιγκτής που τα σάλπιζε, ο υπηρέτης που αν χρειαζόταν κάτι πήγαινε και το έφερνε και τέλος, ο έκτακτος ουραγός που επανέφερε στην παράταξη αυτούς που μένανε πίσω[112]«…Τοὺς δὲ ἐκτάκτους τὸ μὲν παλαιὸν ἡ τάξις εἶχεν, ὡς καὶ τοὔνομα σημαίνει, δι' ὅτι τῆς τάξεως ἐξάριθμοι ὑπῆρχον, στρατοκήρυκα, σημειοφόρον, Σαλπιγκτήν, ὑπηρέτην, οὐραγόν· τὸν μέν, ὅπως τῇ φωνῇ σημαίνοι τὸ προσταττόμενον, τὸν δὲ σημείῳ, εἰ μὴ φωνῆς κατακούειν ἐνδέχοιτο διὰ θόρυβον, τὸν δὲ τῇ σάλπιγγι, ὁπότε μηδὲ σημεῖον βλέποιεν διὰ κονιορτόν, καὶ τὸν ὑπηρέτην, ὥστε τι παρακομίσαι τῶν εἰς τὴν χρείαν, τόν γε μὴν ἔκτακτον οὐραγὸν πρὸς τὸ ἐπανάγειν τὸν ἀπολειπόμενον ἐν τῇ τάξει. ».

---

[110] Ξενοφών,*Ελληνικά* , 8, 5,18
[111] Αρριανός, *Τέχνη Τακτική*, 12
[112] Ασκληπιόδοτος, *Τέχνη τακτική*, II,9

(4) Η φάλαγγα, παρατασσόταν όπου χρειαζόταν κατά μήκος πιο αραιή, αν το πεδίο της μάχης το επέτρεπε και κατά βάθος πιο πυκνή, όπου έπρεπε να είναι πυκνότερη , εάν χρειαζόταν με την πυκνότητά της να αποκτήσει ορμή για να απωθήσει τους αντιπάλους[113] «…τάττεται δὲ ἡ φάλαγξ ἐπὶ μῆκος μὲν ὅπου ἀραιοτέραν χρὴ τετάχθαι, εἰ ἥ τε χώρα παρέχοι καὶ ὠφελιμώτερον εἴη, <κατὰ βάθος> δὲ ὅπου πυκνοτέραν, εἰ αὐτῇ τῇ πυκνότητι καὶ τῇ ῥύμῃ τοὺς πολεμίους ἐξῶσαι δέοι .». Υπήρχαν τρία είδη αποστάσεων μεταξύ των ανδρών μιας φάλαγγας. Κατά πρώτον το αραιό, κατά το οποίο οι οπλίτες απείχαν μεταξύ τους κατά πλάτος και βάθος τέσσερις πήχες «…τό τε ἀραιότατον, καθ' ὃ ἀλλήλων ἀπέχουσι κατά τε μῆκος καὶ βάθος ἕκαστοι πήχεις τέσσαρας[114]». Κατά δεύτερον το πυκνότατο, κατά το οποίο, όλοι είχαν ενωμένες τις ασπίδες σε απόσταση ενός πήχη ο ένας από τον άλλο και τέλος το ενδιάμεσο κατά το οποίο οι αποστάσεις μειώ-νονταν στους δύο πήχεις και ονομαζόταν και πύκνωση «…καὶ τὸ πυκνότατον, καθ' ὃ συνησπικὼς ἕκαστος ἀπὸ τῶν ἄλλων πανταχόθεν διέστηκεν πηχυαῖον διάστημα, τό τε μέσον, ὃ καὶ πύκνωσιν ἐπονομάζουσιν, ᾧ διεστήκασι πανταχόθεν δύο πήχεις ἀπ' ἀλλήλων[115]». Η διαφοροποίηση των αποστάσεων μεταξύ των οπλιτών, γινόταν είτε μόνο κατά πλάτος είτε κατά μήκος είτε και κατά τις δύο φορές, αναλόγως της τακτικής κατάστασης[116] «...Γίνεται δὲ μεταβολὴ κατὰ τὰς χρείας ἔκ τινος τούτων εἴς τι τῶν λοιπῶν, καὶ ἤτοι κατὰ μῆκος μόνον, ὃ καὶ ζυγεῖν ἔφαμεν λέγεσθαι, ἢ κατὰ βάθος, τὸ καὶ στοιχεῖν, ἢ κατ' ἄμφω,. .». Η πύκνωση, η σύμπτυξη δηλαδή της φάλαγγας από το αραιότερο στο πυκνότερο γινόταν όταν ο στρατηγός ήθελε να οδηγήσει τη φάλαγγα εναντίον των εχθρών[117] «…γίνεται δὲ ἡ πύκνωσις, ὅταν ὁ στρατηγὸς βουληθῇ ἐπάγειν τὴν φάλαγγα ἐπὶ τοὺς ἐναντίους,. ». Συνασπισμός, ήταν η πύκνωση της φάλαγγας σε τέτοιο βαθμό που να μην επιδέχεται κλίση προς τη μια ή την άλλη πλευρά, με σκοπό οι στρατιώτες να μπορέσουν να αποκρούσουν την έφοδο των αντιπάλων «…ὁ δὲ συνασπισμὸς πρὸς τὸ τὴν τῶν πολεμίων ἔφοδον πεφραγμένους ὑποστῆναι[118]».

(5) Οι κινήσεις της φάλαγγας, ήταν οι εξής: Μια κίνηση ονομαζόταν κλίση και τα είδη της ήταν δύο. «Επί δόρυ», προς τα δεξιά και «επί ασπίδα», προς τα αριστερά «...Κλίσις μὲν οὖν ἐστιν ἡ κατ' ἄνδρα κίνησις, ἐπὶ δόρυ μὲν ἡ ἐπὶ δεξιά, ἐπ' ἀσπίδα δὲ ἡ ἐπ' ἀριστερά[119],..». Η κίνηση αυτή, εκτελείτο τακτικά σε περίπτωση που ο εχθρός εκτελοούσε πλευρική επίθεση και χρειαζόταν, είτε να αντιμετωπισθεί με αντεπίθεση, είτε να υπερκερασθεί, δηλαδή να περικυκλωθεί το κέρας των αντιπάλων[120] «…γίνεται δὲ κατὰ τὰς ἐκ πλαγίων ἐφόδους τῶν πολεμίων ἀντιπορίας χάριν ἢ ὑπερκεράσεως ὅπερ ἐστὶν ὑπερβαλέσθαι τὸ κέρας τῶν

[113] Αρριανός, *Τέχνη Τακτική*, 11
[114] Ασκληπιόδοτος, *Τέχνη Τακτική*, IV,1
[115] Ασκληπιόδοτος, *Τέχνη Τακτική*, IV,1
[116] Ασκληπιόδοτος, Τέχνη Τακτική, IV,2
[117] Αιλιανός ο Τακτικός, *Τακτική θεωρία*, XI,5
[118] Αιλιανός ο Τακτικός, *Τακτική θεωρία*, XI,5
[119] Ασκληπιόδοτος, *Τέχνη Τακτική*, X,2
[120] Ασκληπιόδοτος , *Τέχνη Τακτική*, X,2

πολεμίων…». Οι δύο κλίσεις προς την αυτή κατεύθυνση, μετέβαλαν το μέτωπο του οπλίτη κατά 180° και ονομαζόταν μεταβολή «… Ἡ δὲ δὶς ἐπὶ τὸ αὐτὸ γινομένη κλίσις κατὰ ν ώτου τὰς τῶν ὁπλιτῶν ὄψεις μετατιθεῖσα καλεῖται μεταβολή.[121].». Τα είδη της μεταβολής ήταν και αυτά δύο, είτε προς τους εχθρούς είτε από τους εχθρούς. Η μεν πρώτη επιτυγχανόταν με δύο κλίσεις επ΄αριστερά, η δε δεύτερη με δύο κλίσεις επί δεξιά. Σε περίπτωση που εμφανιζόταν ο εχθρός στα νώτα της φάλαγγας, τα πράγματα γινόντουσαν δυσκολότερα, καθώς οι πλέον έμπειροι άνδρες ήταν στην κεφαλή της. Γι αυτό το λόγο και με σκοπό την άμεση αντίδραση του σώματος, υπήρχε ο λεγόμενος «εξελιγμός». Κατά τον εξελιγμό, στη λακωνική του εκδοχή, όλη η φάλαγγα έκανε μεταβολή και οι ουραγοί παρέμεναν ακίνητοι στη θέση τους. Οι υπόλοιποι ζυγοί προσπερνούσαν τους ουραγούς είτε ως ολόκληροι ζυγοί είτε ως στοίχοι, αποκαθιστούσαν και πάλι την παράταξη και στο τέλος της κίνησης στην κεφαλή της φάλαγγας βρίσκονταν οι πιο εκπαιδευμένοι οπλίτες «…Ὁ δὲ Λακωνικὸς ἐξελιγμὸς τὸν ἐναντίον τούτῳ μεταλαμβάνει τόπον · μεταβάλλει γὰρ ἕκαστος ἐπ' οὐράν, μένοντος τοῦ οὐραγοῦντος ζυγοῦ οἷον τοῦ λμνξο· τὰ γὰρ λοιπά, τό τε ζηθικ καὶ τὸ αβγδε μεθίσταται ἐ φ' ἑκάτερα . . . τοῦ οὐραγοῦντος, διχῶς δῆλον ὅτι, ἤτοι κατὰ στοῖχον ἢ κατὰ ζυγόν, καὶ θέσιν ἔχει τὸ μὲν ζηθικ τὴν τοῦ ΖΗΘΙΚ, τὸ δὲ αβγδε τὴν τοῦ ΑΒΓΔΕ[122].». Με τον τρόπο αυτό δεν δινόταν η εντύπωση ότι η φάλαγγα υποχωρούσε. Κατά τη διάρκεια της προελάσεως, η φάλαγγα μπορούσε να αυξομειώνει το πλάτος της με τα παραγγέλματα «επί κέρως» ή «κατά κέρας πορεύεσθαι». Με αυτόν τον τρόπο, το μέτωπο μιας Ενωμοτίας μπορούσε να αποτελείται από δύο έως οχτώ άνδρες, με ανάλογη αύξηση του μετώπου του Λόχου ή της φάλαγγας. Όταν δε απαιτείτο μεγαλύτερη ευελιξία, έδιναν στην φάλαγγα που προήλαυνε μέτωπο δύο ανδρών, μεγαλώνοντας όμως υπερβολικά το μήκος της[123] . Ο Δερκυλίδας, κινούμενος εναντίον της πόλης των Γεργιθίων, μαζί με το Μειδία είχαν το στράτευμα παραταγμένο όπως τον καιρό της ειρήνης, σε βάθος δύο ανδρών «…ἅμα δὲ ταῦτα λέγων ᾔει πρὸς τὰς πύλας σὺν τῷ Μειδίᾳ, καὶ τὸ στράτευμα ἠκολούθει αὐτῷ εἰρηνικῶς εἰς δύο[124].» Το ίδιο έγινε και με το στράτευμα του Αρχίδαμου το 364, όταν αυτός εκστράτευσε εναντίον των Αρκάδων και οι Σπαρτιάτες, πριν τη σύγκρουση λόγω του ότι προερχόντουσαν από πορεία, ήταν παραταγμένοι σε μακρυά σειρά «…ὡς δ' ἐπλησίασαν ἀλλήλοις, οἱ μὲν σὺν τῷ Ἀρχιδάμῳ κατὰ κέρας, ἅτε καθ' ὁδὸν πορευόμενοι[125],…». Και ο Κλέαρχος, όταν έφθανε στην πόλη Ώπι, είχε παραταγμένο το στράτευμα κατά την κίνηση με παρατεταγμένους τους άνδρες ανά δύο, έτσι ώστε ο Πέρσης νόθος αδελφός του Κύρου που παρακολουθούσε την κίνηση να εντυπωσιαστεί από το πλήθος του στρατεύματος[126] «…ὁ δὲ Κλέαρχος ἡγεῖτο μὲν εἰς δύο, ἐπορεύετο δὲ ἄλλοτ ε καὶ ἄλλοτε ἐφιστάμενος· ὅσον δὲ [ἂν] χρόνον τὸ ἡγούμενον τοῦ στρατεύματος ἐπιστήσειε, τοσοῦτον ἦν ἀνάγκη χρόνον δι' ὅλου τοῦ

[121] Ασκληπιόδοτος, *Τέχνη Τακτική*, Χ,3
[122] Ασκληπιόδοτος, *Τέχνη Τακτική*, Χ,13
[123] Ν. Δεπάστας, *Στρατιωτική οργάνωση και πολεμική τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων*, σελ135,136.
[124] Ξενοφών, *Ελληνικά* , 3,1,22
[125] Ξενοφών, *Ελληνικά* , 7,4,23
[126] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 2,4,26

στρατεύματος γίγνεσθαι τὴν ἐπίστασιν · ὥστε τὸ στράτευμα καὶ αὐτοῖς τοῖς Ἕλλησι δόξαι πάμπολυ εἶναι, καὶ τὸν Πέρσην ἐκπεπλῆχθαι θεωροῦντα…». Όταν χρειαζόταν να υποχωρήσει η φάλαγγα, δινόταν το παράγγελμα μεταβολή και ο ουραγός του αριστερού στοίχου, μετατρεπόταν σε πρωτοστάτη του δεξιού[127].

(6) Ο Ασκληπιόδοτος, γράφει ότι όταν η φάλαγγα εκτελούσε πορεία, κινούνταν είτε ως ενιαίο σύνολο, είτε κατά τμήματα – μονάδες. Η τακτική αυτή κίνηση, ονομαζόταν «παραγωγή» και υποδιαιρείτο σε «πλάγια», όταν η φάλαγγα προχωρούσε με το μεγάλο μέτωπο και «όρθια», όταν η φάλαγγα βάδιζε με το μικρό μέτωπο[128] «…Παραγωγὴ καλεῖται ἡ τῆς φάλαγγος ἤτοι καθ ' ὅλην ἢ κατὰ μέρη καί, εἰ καθ' ὅλην, ἢ πλαγία λέγεται, ὅτ' ἂν κατὰ τὴν πλαγίαν θέσιν βαδίζῃ, ἢ ὀρθία, ὅτ' ἂν κατὰ τὴν ὀρθίαν · καὶ εἰ πλαγία πορεύοιτο, ἤτοι κατ' ὀρθόν ..» . Στην πρώτη περίπτωση, είτε είναι οι Λοχαγοί εμπρός (κατ΄ ορθόν), είτε οι ουραγοί (κατ΄ ουράν). Στη δεύτερη περίπτωση, όταν ο ζυγός των Λοχαγών βρισκόταν στα δεξιά καλούνταν όρθια δεξιά, ενώ εάν βρισκόταν στα αριστερά όρθια αριστερά «…ὅτ' ἂν κατὰ τοὺς λοχαγούς, ἢ ἐπ' οὐράν, ὅτ' ἂν κατὰ τοὺς οὐραγούς · ὀρθία δὲ εἰ φέροιτο καὶ τὸ λοχαγοῦν ζυγόν, ὃ δὴ καὶ στόμα λέγεται, δεξιὸν ἔχει, δεξιὰ καλεῖται, εἰ δὲ λαιόν, ἀριστερ ά· …». Η «παραγωγή» μπορούσε να είναι επίσης λοξή αριστερή ή δεξιά, αναλόγως με το ποιο κέρας της προηγείτο στην κίνηση. «…λοξὴ δὲ ὡς αὔτως λαιά τε καὶ δεξιὰ ἡ τὸ προὖχον ἔχουσ α κέρας ὁμώνυμον, κυρτὴ δὲ καὶ κοίλη καὶ ἐπικάμπιος εἰς τοὐπίσω ἢ καὶ πρόσω ἡ τὸ στόμα κοῖλον ἢ κυρτὸν ἢ εἰς τοὐπίσω ἢ καὶ πρόσω ἐπικεκαμμένον ἔχουσα, ὡς ἔχει τὰ ὑπογεγραμμένα ». Μπορούσε επίσης, αναλόγως της κίνησης εξαιτίας του εδάφους ή της τακτικής κατάστασης, να είναι κυρτή, κοίλη ή τεθλασμένη προς τα εμπρός ή πίσω, αναλόγως εάν ο ζυγός των Λοχαγών είχε αντίστοιχη διάταξη κατά την κίνηση. Η κίνηση κατά «κέρατα» μπορούσε επίσης είτε να υλοποιείται με τους στοίχους να είναι παράλληλοι, οπότε είχαμε την «σύζευξη», είτε με το ένας κέρας πίσω από το άλλο, οπότε είχαμε την «επαγωγή» «… ἔστι δὲ κατ' ἐπαγωγὴν μέν, ὅτ' ἂν τὸ δεύτερον ἕπηται τῷ προτέρῳ, κατὰ σύζευξιν δέ, ὅτ' ἂν μηδ' ἕτερον θἀτέρου προηγῆται. » . Η κίνηση της φάλαγγας, γράφει ο Ασκληπιόδοτος στην τακτική του τέχνη με τα «κέρατα» σε «όρθια σύζευξη», επιτρέπει την τοποθέτηση των ζυγών των Λοχαγών προς τη μία πλευρά (ομοιόστομος), στις εξωτερικές (αμφίστομος) «… Τοῦ δ' ὀρθίου κατὰ σύζευξιν εἴδη τέσσαρα · ἢ γὰρ δεξιά ἐστιν ἄμφω τὰ στόματα ἢ λαιὰ καὶ καλεῖται ἡ φάλαγξ ὁμοιόστομος, ἡ μὲν δεξιά, ἡ δὲ λαιά,.. » ή αντικριστά στις εσωτερικές (αντίστομος) «…ἢ ἐναντίως ἔχει τὰ στόματα, καὶ εἰ μὲν κατὰ ταῦτα συνάπτοιεν ἀλλήλοις, ἀντίστομος ἐπονομάζεται… ». Η φάλαγγα κινούμενη κατά όρθια επαγωγή, μπορούσε να είναι μόνο ετερόστομη, δηλαδή με το ζυγό των Λοχαγών (στόμα ή μέτωπο) στο ένα κέρας δεξιά και στο άλλο αριστερά. Αυτό γινόταν, γιατί με τον τρόπο αυτό και η ανάπτυξη της φάλαγγας

[127] Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία*, II3,22
[128] Ακληπιόδοτος, *Τέχνη Τακτική*, XI,1

σε περίπτωση λήψης επαφής με τον εχθρό ήταν ευκολότερη, αλλά και η αντιμετώπιση επιθέσεων από τα πλάγια της κίνησης, ευχερέστερη. Σε περιπτώσεις που απαιτείτο η φάλαγγα κατά την κίνησή της να έχει ετοιμότητα αντιμετώπισης των αντιπάλων από όλες τις κατευθύνσεις, σχημάτιζε τετράπλευρο με τα στόματα προς τα έξω. Με το σχηματισμό «τετραγώνου» κινήθηκαν οι Αθηναίοι οπλίτες το 413 π.Χ. κατά την υποχώρησή τους από τις Συρακούσες προς την Κατάνη κατά το τέλος της Σικελικής εκστρατείας[129]. Τότε μάλιστα, τα διάφορα στοιχεία της επιμελητείας κινούνταν στο μέσο αυτού του προστατευτικού πλαισίου για μεγαλύτερη ασφάλεια «…Ὁ μὲν Νικίας τοιάδε παρακελευόμενος ἅμα ἐπῄει τὸ στράτευμα, καὶ εἴ πῃ ὁρᾷη διεσπασμένον καὶ μὴ ἐν τάξει χωροῦν ξυνάγων καὶ καθιστάς, καὶ ὁ Δημοσθένης οὐδὲν ἧσσον τοῖς καθ' ἑαυτὸν τοιαῦτά τε καὶ παραπλήσια λέγων. τὸ δὲ ἐχώρει ἐν πλα ισίῳ τεταγμένον, πρῶτον μὲν ἡγούμενον τὸ Νικίου, ἐφεπόμενον δὲ τὸ Δημοσθένους ·. τοὺς δὲ σκευοφόρους καὶ τὸν πλεῖστον ὄχλον ἐντὸς εἶχον οἱ ὁπλῖται… ». Τον ίδιο σχηματισμό[130] πορείας, επιλέγει και ο Ξενοφών για να κινηθεί, μέσα από εχθρικό έδαφος και προς τον Εύξεινο Πόντο, το ελληνικό στράτευμα όταν μετά την μάχη στα Κόυναξα και την δολοφονία του Κλέαρχου ανέλαβε την αρχηγία του «… ἴσως οὖν ἀσφαλέστερον ἡμῖν πορεύεσθαι πλαίσιον ποιησαμένους τῶν ὅπλων, ἵνα τὰ σκευοφόρα καὶ ὁ πολὺς ὄχλος ἐν ἀσφαλεστέρῳ εἴη .».

β. **Φάσεις της σύγκρουσης**

(1) Δορατισμός

Η πρώτη επίθεση των οπλιτών της φάλαγγας συνήθως έπεφτε ακριβώς επάνω στην εχθρική γραμμή. Ο αντικειμενικός σκοπός ήταν να επιτευχθεί ένα ισχυρότατο αρχικό πλήγμα μέσω της σύγκρουσης, η οποία κυριολεκτικά θα απωθούσε τον εχθρό και θα επέτρεπε στους οπλίτες να διεισδύσουν μέσα από τα κενά των γραμμών[131] «…<κατὰ βάθος> δὲ ὅπου πυκνοτέραν, εἰ αὐτῇ τῇ πυκνότητι καὶ τῇ ῥύμῃ τοὺς πολεμίους ἐξῶσαι δέοι ». Η δρομαία έφοδος εφαρμόστηκε με επιτυχία στη μάχη του Μαραθώνα (490 π. Χ.). Εκεί ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι οι Αθηναίοι οπλίτες κάλυψαν ολόκληρη την απόσταση των οκτώ σταδίων που τους χώριζε από τον Περσικό στρατό τρέχοντας. Αναφέρει δε, ότι οι Μήδοι τους καταλόγισαν μανία καθώς ορμούσαν εναντίον τους χωρίς την υποστήριξη είτε ιππικού, είτε τοξοτών[132] «...Οἱ δὲ Πέρσαι ὁρῶντες δρόμῳ ἐπιόντας παρεσκευάζοντο ὡς δεξόμενοι, μανίην τε τοῖσι Ἀθηναίοισι ἐπέφερον καὶ πάγχυ ὀλεθρίην, ὁρῶντες αὐτοὺς ἐόντας ὀλίγους, καὶ τούτους δρόμῳ ἐπειγομένους οὔτε ἵππου ὑπαρχούσης σφι οὔτε τοξευ μάτων.». Η απόσταση αυτή βέβαια, φαίνεται υπερβολική (η κίνηση αυτή ενείχε λόγω της μεγάλης απόστασης αφενός τον κίνδυνο της άφιξης των οπλιτών στην αντίπαλη παράταξη με κόπωση, αφετέρου της διάσπασης της φάλαγγας, ενώ

[129] Θουκιδίδης, *Ιστορία*, Ζ,78
[130] Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις* , 3,3,36
[131] Αρριανός , *Τέχνη Τακτική*,11 1,2
[132] Ηρόδοτος, *Ερατώ,* 112

ταυτόχρονα εκτιμάται ότι και τα βέλη των ασιατών τοξοτών δεν θα έφθαναν τόσο μακριά), αλλά παρόλα αυτά δίνει τον τρόπο που επιχειρούσε η φάλαγγα. Στο Μαραθώνα, όπως και σε άλλες περιπτώσεις, η μάχη μετατρεπόταν σε ένα σκληρό αγώνα σώμα με σώμα μεταξύ των δύο συμπεπλεγμένων φαλάγγων, με την καθεμιά να προσπαθεί να ανοίξει ένα κενό στις γραμμές της άλλης. Σε άλλες μάχες, όπως στην Κορώνεια το 394 π. Χ., που διεξήχθη μεταξύ των Θηβαίων και των Σπαρτιατών και των συμμάχων τους η μάχη κρίθηκε στην ψυχολογική πίεση που επέφερε η κινούμενη με ταχύτητα φάλαγγα. Οι Θηβαίοι ξεκίνησαν τη δρομαία έφοδο από απόσταση ενός σταδίου, ενώ οι Σπαρτιάτες από αυτή των τριών πλέθρων «… ἡνίκα δ' ἀπεῖχον ἀλλήλων ὅσον στάδιον, ἀλαλάξαντες οἱ Θηβαῖοι δρόμῳ ὁμόσε ἐφέροντο».. Όταν οι αντίπαλοι έφθασαν στην απόσταση που μπορούσαν να κτυπήσουν αλλήλους με το δόρυ, οι σύμμαχοι των Θηβαίων τράπηκαν σε φυγή[133] «…καὶ πάντες οὗτοι τῶν συνεκδραμόντων τε ἐγένοντο καὶ εἰς δόρυ ἀφικόμενοι ἔτρεψαν τὸ καθ' αὑτούς .». Αντίθετα οι Θηβαίοι, προκειμένου να βρεθούν κοντά στους υποχωρούντες συμμάχους τους, συσπειρώθηκαν και έδωσαν τη μάχη. Ο Hanson υποστηρίζει [134]ότι καθώς οι οπλίτες από κάθε πλευρά ξεκινούσαν το τελικό τροχάδην στα τελευταία διακόσια περίπου μέτρα, χαμήλωναν τα δόρατα και άλλαζαν τη θέση του δεξιού βραχίονα, φέρνοντάς τον στο πλάι, στο ύψος της κοιλιάς, κρατώντας το δόρυ έτσι ώστε η αιχμή του να στρέφεται προς τα επάνω. Κατά τον ίδιο, η ορμή και η δύναμη του πλήγματος μπορούσαν να μεγιστοποιηθούν από μια τέτοια ανωφερή λαβή, ενώ το σώμα του πολεμιστή βρίσκεται εν κινήσει και ήταν ευκολότερο κατ' αυτόν τον τρόπο να διατηρείται τόσο η ισορροπία όσο και η ταχύτητα. Ίσως ακόμη, υποστηρίζει, να υπήρχαν λιγότερες πιθανότητες τραυματισμού από απροσεξία, καθώς η αιχμή του δόρατος κρατιόταν πολύ χαμηλότερα σε σχέση με την ασπίδα και το θώρακα του στρατιώτη που προηγείτο. Πιθανότατα θα πρέπει να στοχευόταν η βουβωνική χώρα των αντιπάλων ή ακόμα και οι απροστάτευτοι άνω μηροί που βρίσκονταν κάτω από το χείλος της ασπίδας. Η βουβωνική χώρα, ήταν η περιοχή του σώματος που ο Όμηρος αποκαλούσε «το σημείο εκείνο στο οποίο κατεξοχήν έρχεται ο θάνατος στη μάχη, ένας θάνατος οδυνηρός για τους αξιολύπητους θνητούς» « Μηριόνης δ' ἀπιόντα μετασπόμενος βάλε δουρὶ αἰδοίων τε εσηγὺ καὶ ὀμφαλοῦ, ἔνθα μάλιστα γίγνετ' Ἄρης ἀλεγεινὸς ὀϊζυροῖσι βροτοῖσιν[135].». Παράδειγμα θανόντα από τραύμα στο ίδιο σημείο, γεγονός που δείχνει τη συχνότητα των τραυμάτων, δίνει και ο Τυρταίος. Στην ελεγεία του «υποθήκη για την πατρίδα» αναφέρει ότι είναι ταπεινωτικό για τους νεώτερους να πέφτει νεκρός στην πρώτη γραμμή ένας ηλικιωμένος, τραυματισμένος στη βουβωνική χώρα, ενώ οι νέοι να γλιτώνουν το θάνατο «.. αἰσχρὸν γὰρ δὴ τοῦτο, μετὰ προμάχοισι πεσόντα κεῖσθαι πρόσθε νέων ἄνδρα παλαιότερον, ἤδη λευκὸν ἔχοντα κάρη πολιόν τε γένειον, θυμὸν ἀποπνείοντ' ἄλκιμον ἐν κονίη ι, αἱματόεντ' αἰδοῖα φίλαις ἐν χερσὶν ἔχοντα[136]» . Τα πλεονεκτήματα τέτοιων πληγμάτων κατά τον Hanson ήταν ότι μπορούσαν να υποχρεώσουν τους οπλίτες του πρώτου ζυγού να χαμηλώσουν αμέσως την ασπίδα και το δόρυ τους, για να

---

[133] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 4.3.17
[134] V.D .Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 215
[135] Όμηρος, *Ιλιάς*, N 567
[136] Τυρταίος, *Υποθήκη για την πατρίδα*, στ. 5-11.

σκεπάσουν ένα τόσο οδυνηρό τραύμα, και έτσι μέσα σε λίγα δευτερόλεπτα να αποσυρθούν από τον αγώνα. Ο ίδιος γράφει, ότι μια άλλη εναλλακτική λύση για να καταφέρουν οι επιτιθέμενοι πλήγμα στην αντίπαλη φάλαγγα ήταν να χτυπήσουν τα πόδια πάνω από τις περικνημίδες, όπου ένα βαθύ τραύμα θα σταματούσε το ίδιο γρήγορα έναν οπλίτη. Έτσι αναφέρει τον Αρχίδαμο, ο οποίος είχε την αρχηγία της σπαρτιατικής φάλαγγας που εισέβαλε στην Αρκαδία το 365 π.Χ., λίγο μετά αφότου άρχισε η εχθρική επίθεση εναντίον του στρατού του έπεσε τραυματισμένος στο μηρό ανάμεσα στις πρώτες γραμμές, *γεγονός* που αφήνει να εννοηθεί ότι έπεσε θύμα της αρχικής εφόδου των Αρκάδων με τον προαναφερόμενο τρόπο[137] « …οἱ μὲν σὺν τῷ Ἀρχιδάμῳ κατὰ κέρας, ἅτε καθ' ὁδὸν πορευόμενοι, οἱ δ' Ἀρκάδες ἁθρόοι συνασπιδοῦντες, ἐν τούτῳ οὐκέτι ἐ δύναντο οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀντέχειν τῷ τῶν Ἀρκάδων πλήθει, ἀλλὰ ταχὺ μὲν ὁ Ἀρχίδαμος ἐτέτρωτο τὸν μηρὸν διαμπάξ, ταχὺ δὲ οἱ μαχόμενοι πρὸ αὐτοῦ ἀπέθνησκον… ». Επιπλέον ο Hanson, παρατηρεί ότι σε πολλές αναπαραστάσεις στην αγγειογραφία, υπάρχουν στρατιώτες πεσμένοι στο έδαφος με μεγάλα, πρόσφατα τραύματα κατά μήκος των απροστάτευτων και εκτεθειμένων μηρών τους, με το αίμα να κυλά και το θύμα να κάνει μορφασμούς πόνου, ή έχοντας απλά τα μάτια κλειστά σε σχεδόν κωματώδη κατάσταση. Κατά τον ίδιο, το πλεονέκτημα του πλήγματος κάτω από την ασπίδα ήταν το γεγονός ότι αυτή ήταν η πρώτη -και τελευταία- ευκαιρία να εμπήξει ο οπλίτης με την ορμητική του φορά την αιχμή κατευθείαν στις απροστάτευτες περιοχές, και μάλιστα με αρκετή δύναμη και να θέσει τον αντίπαλό του αμέσως εκτός μάχης[138]. Σε άλλες περιπτώσεις, γράφει ο Hanson, κατά την αρχική πρόσκρουση καταφέρονταν επιτυχημένα πλήγματα στο στήθος των αντιπάλων οπλιτών. Στην επιτυχή διάτρηση του θώρακα ή της ασπίδας, ασφαλώς καθοριστικό ρόλο θα πρέπει να έπαιζε η δρομαία έφοδος που προσέδιδε την απαραίτητη ορμή και δύναμη. Αυτό υποστηρίζει ότι πρέπει να εννοεί ο Τυρταίος στην ελεγεία του «υποθήκη», όταν μιλά για το στρατιώτη που «αποκρούει τη σφοδρότητα της μάχης» και πεθαίνει «αφού έχει δεχθεί κατάστηθα πολλά πλήγματα διαμπερή στο στέρνο και στην ομφαλωτή ασπίδα και τον θώρακά του[139]» «αὐτὸς δ' ἐν προμάχοισι πεσὼν φίλον ὤλεσε θυμόν, ἄστυ τε καὶ λαοὺς καὶ πατέρ' εὐκλεΐσας, πολλὰ διὰ στέρνοιο καὶ ἀσπίδος ὀμφαλοέσσης καὶ διὰ θώρηκος πρόσθεν ἐληλάμενος.». Ο Θηβαίος στρατηγός Επαμεινώνδας, πέθανε μ' αυτόν τον τρόπο στην αρχική φάση της μάχης στη Μαντίνεια. Η επίθεσή του στην αριστερή πτέρυγα των Σπαρτιατών σημείωσε επιτυχία, εκείνος όμως έπεσε με θανατηφόρα πληγή στο στήθος από αιχμή δόρατος, αφήνοντας τους άνδρες του ανίκανους να εκμεταλλευτούν τη νίκη τους[140] «…ἡρωικῶς δ' ὑπὲρ τῆς νίκης ἀγωνισάμενος καιρίαν ἔλαβε πληγὴν εἰς τὸν θώρακα. κλασθέντος δὲ τοῦ δόρατος, καὶ τοῦ σιδήρου καταλειφθέντος ἐν τῷ σώματι, παραχρῆμα ἔπεσε κατισχυθεὶς ὑπὸ τῆς πληγῆς. » . Ο Αγησίλαος επίσης, στην Κορώνεια, υπέστη μάλλον ένα παρόμοιο είδος τραύματος από δόρυ κατά τη διάρκεια της αρχικής πρόσκρουσης. Κατά τον Hanson η σύγκρουση με τα δόρατα ήταν αρχή της μάχης. Με τον τρόπο αυτό, επιδιωκόταν η

---

[137] Ξενοφών, *Ελληνικά*, . 7.4.23
[138] V.D. Hanson , *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 214 - 217
[139] Τυρταίος, 12W 25-26
[140] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.87.6

διάρρηξη του μετώπου της αντίπαλης φάλαγγας. Η κορύφωση του αγώνα θα ήταν η ακολουθούσα μάχη εκ του συστάδην. Τότε ήταν που θα έφτανε η μάχη στο αποκορύφωμα, καθώς η κάθε πλευρά προσπαθούσε να δημιουργήσει ένα μοιραίο σημείο αταξίας στις γραμμές του αντιπάλου[141]. Μια τέτοια μανιασμένη προσπάθεια συνέβαινε στο κέντρο της μάχης στη Σολύγεια το 425 π.Χ., για την οποία ο Θουκυδίδης λέει ότι ήταν «δύσκολη και εξολοκλήρου εν χερσίν[142]» « ...δεξαμένων δὲ τῶν Ἀθηναίων ἐν χερσὶν ἦν πάλιν ἡ μάχη .». Ο ιστορικός δέχεται τα λεγόμενα του Θουκύδίδη, καθώς θεωρεί ότι οι άνδρες ασφαλώς θα συμπλέκονταν σώμα με σώμα, από τη στιγμή που τα δόρατά τους θρυμματίζονταν κατά την πρόσκρουση. Τα περισσότερα, γράφει, θραύονταν μόλις χτυπούσαν επάνω στις κυκλικές ασπίδες, ή πάλι κομματιάζονταν έχοντας διαπεράσει το θώρακα και τη σάρκα του εχθρού. «Τα περισσότερα από τα δόρατα θρυμματίστηκαν», είναι μια σχεδόν σταθερή έκφραση στην αρχαία ελληνική γραμματεία και προφανώς άλλη μια βέβαιη ένδειξη ότι η αρχική σύγκρουση συνέβαινε μεταξύ οπλιτών που διενεργούσαν έφοδο τροχάδην και όχι ανθρώπων εν στάσει . Περιγραφές που ενισχύουν αυτή την άποψη έχουμε αρκετές. Ο Διόδωρος ο Σικελίωτης στη μάχη της Μαντινείας γράφει ότι οι Θηβαίοι και οι Σπαρτιάτες μην υπολογίζοντας τη ζωή τους αρχικά ρίχτηκαν στη μάχη με τα δόρατα και αφού αυτά έσπασαν, μάχονταν με τα σπαθιά[143] «….καὶ τὸ μὲν πρῶτον τύπτοντες ἀλλήλους τοῖς δόρασι, καὶ διὰ τὴν πυκνότητα τῶν πληγῶν τὰ πλεῖστα συντρίψαντες, εἰς τὸν ἀπὸ τῆς μαχαίρας ἀγῶνα κατήντησαν .». Ακόμα, στη μάχη που έδωσε ο Αγησίλαος με τις δυνάμεις του Φαρνάβαζου στη Φρυγία το 396 γράφει ο Ξενοφών[144] ότι κατά την πρώτη σύγκρουση όσοι εκ των Ελλήνων έπληξαν τους βαρβάρους με τα δόρατά τους, αυτά έσπασαν «…ὅσοι μὲν τῶν Ἑλλήνων ἔπαισάν τινας, πάντες συνέτριψαν τὰ δόρατα,». Ο Ηρόδοτος, περιγράφοντας την τελευταία απέλπιδα πρσπάθεια των Σπατριατών στις Θερμοπύλες, γράφει ότι τα δόρατά τους έσπασαν και πολεμούσαν με τα σπαθιά[145]. « Δόρατα μέν νυν τοῖσι πλέοσι αὐτῶν τηνικαῦτα ἤδη ἐτύγχανε κατεηγότα, οἱ δὲ τοῖσι ξίφεσι διεργάζοντο τοὺς Πέρσας» και στη μάχη των Πλαταιών, στην τελευταία της φάση οι Τεγεάτες και οι Σπαρτιάτες επιτίθενται στο φράκτη του στρατοπέδου των Περσών και ο αγώνας εξελίσσεται σε μάχη σώμα με σώμα καθώς τα δόρατα έσπασαν από τους Πέρσες «…ὡς δὲ ταῦτα ἐπεπτώκεε, ἤδη ἐγίνετο μάχη ἰσχυρὴ παρ' αὐτὸ τὸ Δημήτριον καὶ χρόνον ἐπὶ πολλόν, ἐς ὃ ἀπίκοντο ἐς ὠθισμόν · τὰ γὰρ δόρατα ἐπιλαμβανόμενοι κατέκλων οἱ βάρβαροι[146]». Κατά τον Hanson, οι αφηγήσεις των μαχών της Μαντίνειας, του Δηλίου, της Νεμέας και των Λεύκτρων, για να μην αναφέρουμε τις περιγραφές προγενέστερων (συχνά ανώνυμων) συγκρούσεων της εποχής των λυρικών ποιητών, δεν βγάζουν νόημα, παρά μόνο εάν δεχθούμε ότι και οι δύο πλευρές κυριολεκτικά συγκρούονταν μεταξύ τους, δημιουργώντας τον τρομακτικό ορυμαγδό μιας σφοδρότατης πρόσκρουσης με ταχύτητα. Υπάρχουν, κατά τον αμερικανό ιστορικό, τουλάχιστον τέσσερις λόγοι για τους οποίους είμαστε αναγκασμένοι

---

[141] V. D. Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 218
[142] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Δ 43.3
[143] Διόδωρος Σικελιώτης, 15.86.2
[144] Ξενοφών, *Ελληνικά,* 3.4.14
[145] Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 7.224.1
[146] Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 9.62.2

να θεωρήσουμε ότι η αρχαία ελληνική μάχη μέσα στα πρώτα δευτερόλεπτα της εκδήλωσής της ήταν μια τρομακτική πρόσκρουση στρατιωτών εν κινήσε[147]ι. Ο πρώτος και πλέον προφανής είναι το μεγάλο βάθος της φάλαγγας. Η φάλαγγα ήταν μια ογκώδης συγκέντρωση ανδρών, παραταγμένων σε βάθος τουλάχιστον οκτώ ζυγών[148] « καὶ πρῶτον μὲν ἀμελήσαντες τοῦ εἰς ἑκκαίδεκα βαθεῖαν παντελῶς ἐποιήσαντο τὴν φάλαγγα ..». Όσοι υπηρετούσαν στους πίσω ζυγούς ωθούσαν τους συντρόφους τους προς τα εμπρός. Με αυτόν τον τρόπο όσοι βρίσκονταν μπροστά δεν είχαν άλλη επιλογή από το να ολοκληρώσουν τη δρομαία έφοδο. Οποιοσδήποτε δισταγμός ή ολιγωρία θα είχε ως επακόλουθο να παρασυρθούν από τους ακολουθούντες συμπολεμιστές τους. Εφόσον οι άνδρες των πίσω ζυγών δεν είχαν έρθει ακόμη σε επαφή με τα εχθρικά δόρατα, ένιωθαν λιγότερο φόβο ωθώντας προς τα εμπρός τους άνδρες που προηγούνταν. Από την κινούμενη φάλαγγα οι μόνοι που δεν ήταν «υποχρεωμένοι» να ακολουθήσουν ήταν οι οπλίτες του τελευταίου ζυγού (ουραγοί). Όμως αυτοί, ήταν οι αμέσως καλύτεροι από τους οπλίτες του πρώτου ζυγού με καθήκον να μην αφήνουν κανένα να οπισθοχωρεί και να αφήνει το πεδίο της μάχης. Δεύτερον, το ασυνήθιστο μέγεθος και το κοίλο σχήμα της ασπίδας του οπλίτη βοηθούσε στη δημιουργία ενός συναισθήματος απόλυτης προστασίας τα τελευταία δευτερόλεπτα πριν από τη σύγκρουση[149]. Οι οπλίτες, καθώς έτρεχαν, έβρισκαν ασφάλεια μέσα σ' αυτήν την κοίλη, διάμετρο «μηρούς τε κνήμας τε κάτω καὶ στέρνα καὶ ὤμο υς ἀσπίδος εὐρείης γαστρὶ καλυψάμενος[150]». Στο σημείο αυτό, κατά τον Hanson, η εχθρική γραμμή δεν ήταν απαραιτήτως ένα απροσπέλαστο τείχος ασπίδων που άγγιζαν ή επικάλυπταν η μια την άλλη. Οι άνδρες βεβαίως έτρεχαν και συνεπώς είχε ήδη αλλοιωθεί η αρχική, προ της μάχης, διάταξη. Αυτό το θέαμα των συμπεπλεγμένων ασπίδων δεν θα επανεμφανιζόταν, μέχρι να αρχίσει η γενική συμπλοκή και ο συνωστισμός των ζυγών πίσω από τους αρχηγούς των στοίχων και ολόκληρη η φάλαγγα να συγκεντρωθεί ξανά κατά γραμμές, σε μια προσπάθεια να αποκρουστεί οποιαδήποτε εισχώρηση επιτιθέμενων εχθρικών θυλάκων. Ο Θουκυδίδης γράφει ότι πριν τη σύγκρουση οι οπλίτες της φάλαγγας έχουν την τάση να στριμόχωνται προς τα δεξιά χάνοντας έτσι την ομοιμορφία τους «τὰ στρατόπεδα ποιεῖ μὲν καὶ ἅπαν τα τοῦτο· ἐπὶ τὰ δεξιὰ κέρατα αὐτῶν ἐν ταῖς ξυνόδοις μᾶλλον ἐξωθεῖται[151]».

Ο Σταϊνχάουερ γράφει ότι η κρίσιμη καμπή της αναμέτρησης ήταν η προσπάθεια που γινόταν εκατέρωθεν, προκειμένου να επιτευχθεί ένα ρήγμα στην αντίπαλη παράταξη που έχει ήδη υποχωρήσει κάτω από την πίεση του αντιπάλου[152]. Αυτή ήταν τώρα, γράφει ο Hanson, η αποστολή του πρώτου, του δεύτερου και του τρίτου ζυγού της φάλαγγας, των ανδρών δηλαδή που τα δόρατά τους είχαν φθάσει τον εχθρό με την πρώτη σύγκρουση και είχαν επιβιώσει από τη συμπλοκή[153]. Ιδιαίτερη ευαισθησία, κατά τον Αμερικανό ιστορικό, παρουσίαζε το κέντρο της παράταξης που είτε ήταν εξ΄ αρχής ασθενές, είτε εξασθενούσε κατά τη διάρκεια της μάχης λόγω της αύξησης των

---

[147] V. D. Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου,* σελ. 208 - 212
[148] Ξενοφών , *Ελληνικά*, Δ.2.18
[149] V.D.Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 208 - 212
[150] Τυρταίος , *11.24 Ελεγεία προς Ηρακλείδας,* 23-24
[151] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 5.71.1
[152] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα,* σελ. 83
[153] V. D. Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 214

αποστάσεων των κεράτων μεταξύ τους, όπως συνέβη στη μάχη της Μαντινείας στην Πελοποννησιακή παράταξη «…δείσας δὲ Ἄγις μὴ σφῶν κυκλωθῇ τὸ εὐώνυμον, καὶ νομίσας ἄγαν περιέχειν τοὺς Μαντινέας, τοῖς μὲν Σκιρίταις καὶ Βρασιδείοις ἐσήμηνεν ἐπεξαγαγόντας ἀπὸ σφῶν ἐξισῶσαι τοῖς Μαντινεῦσιν, ἐς δὲ τὸ διάκενον τοῦτο παρήγγελλε ν ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ κέρως δύο λόχους τῶν πολεμάρχων Ἱππονοΐδᾳ καὶ Ἀριστοκλεῖ ἔχουσι παρελθεῖν καὶ ἐσβαλόντας πληρῶσαι, νομίζων τῷ θ' ἑαυτῶν δεξιῷ ἔτι περιουσίαν ἔσεσθαι καὶ τὸ κατὰ τοὺς Μαντινέας βεβαιότερον τετάξεσθαι[154]» . Ακόμα, η ξαφνική επίθεση του Χαβρία, το 388 π. Χ., στην Αίγινα προκάλεσε την κατάρρευση μιας φάλαγγας, την ηγεσία της οποίας είχαν αναλάβει Σπαρτιάτες[155], επειδή δεν είχαν προλάβει να συγκροτήσουν συμπαγή φάλαγγα «…ἐπῆσαν δὲ καὶ οἱ ἐκ τῶν νεῶν ἀποβεβηκότες ὁπλῖται. καὶ οἱ μὲν πρῶτοι, ἅτε οὐδ ενὸς ἁθρόου ὄντος, ταχὺ ἀπέθανον, ὧν ἦν Γοργώπας τε καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι ·». Μόλις η πρώτη σειρά κατέρρευσε οι υπόλοιποι τράπηκαν σε φυγή. Μόλις καταστρέφονταν οι κοντοί των δοράτων στην πρώτη γραμμή των οπλιτών και από τις δύο πλευρές, η πρώτη επιλογή του οπλίτη ήταν το βραχύ ξίφος του, ένα όπλο διαβόητο για την περιορισμένη ακτίνα δράσης του· συνήθως το συσχέτιζαν με τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι «πολεμούσαν τον εχθρό τους από πολύ κοντά». Γράφει ο Πλούταρχος, ότι ο βασιλιάς Άγις απαντώντας σε κάποιον που σχολίαζε σκωπτικά τα μικρά ξίφη των Σπαρτιατών του είπε ότι είναι αρκετά μακρυά για να φθάσουν τον εχθρό «… Ἄγις μὲν οὖν ὁ βασιλεύς, σκώπτοντος Ἀττικοῦ τινος τὰς Λακωνικὰς μαχαίρας εἰς τὴν μικρότητα, καὶ λέγοντος ὅτι ῥᾳδίως αὐτὰς οἱ θαυματοποιοὶ καταπίνουσι ν ἐν τοῖς θεάτροις, "Καὶ μὴν μάλιστα," εἶπεν, "ἡμεῖς ἐφικνούμεθα τοῖς ἐγχειριδίοις τῶν πολεμίων·[156]». Ακόμα, ο Βοιωτός φιλόσοφος διασώζει μια στιχομυθία μεταξύ του Άγιδος του νεώτερου με το Δημάδη για τα μικρά ξίφη των Σπαρτιατών «… Ὁ δὲ νεώτερος Ἄγις, Δημάδου λέγοντος ὅτι τὰ Λακωνικὰ ξίφη διὰ μικρότητα καταπίνουσιν οἱ θαυματοποιοί, ‘καὶ μήν’ ἔφη ‘μάλιστα οἱ Λακεδαιμόνιοι τῶν πολεμίων τοῖς ξίφεσιν ἐφικνοῦνται[157]» . Ο Ξενοφών μας δίνει μια εικόνα της φάσης αυτής στη μάχη στην Κορώνεια το 392 πΧ[158], όπου οι αντίπαλοι αρχικά συγκρούσθηκαν με τις ασπίδες και κατόπιν άρχισαν να σπρώχνονται, να πολεμούν και να σκοτώνουν εκατέρωθεν, χωρίς να υπάρχει καμία κραυγή «…ἀλλ' ἀντιμέτωπος συνέρραξε τοῖς Θηβαίοις. καὶ συμβαλόντες τὰς ἀσπίδας ἐωθοῦντο, ἐμάχοντο, ἀπέκτεινον, ἀπέ θνῃσκον. καὶ κραυγὴ μὲν οὐδεμία παρῆν, οὐ μὴν οὐδὲ σιγή, φωνὴ δέ τις ἦν τοιαύτη οἵαν ὀργή τε καὶ μάχη παράσχοιτ' ἄν ». Επιπλέον, στη μάχη στον Κρώμνο της Ηλείας οι Αρκάδες που ήταν συντεταγμένοι με τις ασπίδες ενωμένες νίκησαν τους Σπαρτιάτες[159] «…ὡς δ' ἐπλ ησίασαν ἀλλήλοις, οἱ μὲν σὺν τῷ Ἀρχιδάμῳ κατὰ κέρας, ἅτε καθ' ὁδὸν πορευόμενοι, οἱ δ' Ἀρκάδες ἁθρόοι συνασπιδοῦντες, ἐν τούτῳ οὐκέτι ἐδύναντο οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀντέχειν τῷ

[154] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 5.71.3
[155] Ξενοφών, *Ελληνικά*, . 5.1.12
[156] Πλούταρχος, *Λυκούργος*, 19.2
[157] Πλούταρχος, *Ηθικά*, 191 E
[158] Ξενοφών, *Αγησίλαος*, 2.12
[159] Ξενοφων, *Ελληνικά*, VII 4 24

τῶν Ἀρκάδων πλήθει, ἀλλὰ ταχὺ μὲν ὁ Ἀρχίδαμος ἐτέτρωτο τὸν μηρὸν διαμπάξ, ταχὺ δὲ οἱ μαχόμενοι πρὸ αὐτοῦ ἀπέθνῃσκον… .». Ο Διόδωρος πάλι[160] , αναφέρει ότι στη δεύτερη μάχη της Μαντίνειας, το 362 π.Χ., και οι δύο πλευρές κατέληξαν στη σύγκρουση με τα ξίφη αφού τα περισσότερα δόρατα είχαν σπάσει από την πυκνότητα των κτυπημάτων στην αρχική φάση της σύγκρουσης «… καὶ τὸ μὲν πρῶτον τύπτοντες ἀλλήλους τοῖς δόρασι, καὶ διὰ τὴν πυκνότητα τῶν πληγῶν τὰ πλεῖστα συντρίψαντες, εἰς τὸν ἀπὸ τῆς μαχαίρας ἀγῶνα κατήντησαν. συμπλεκόμενοι δὲ τοῖς σώμασι καὶ παντοίας διαθέσεις τραυμάτων ἀπεργαζόμενοι τοῖς θυμοῖς οὐκ ἔληγον…». Ακόμα γράφει ο Πλούταρχος για τη μάχη των Πλαταιών στην τελευταία της φάση εξελίχθηκε σε μάχη σώμα με σώμα μετά τη θραύση των ακοντίων των Ελλήνων πολεμιστών «…τοῖς δόρασι τύπτοντες πρόσωπα καὶ στέρνα τῶν Περσῶν πολλοὺς κατέβαλλον, οὐκ ἀπαράκτως οὐδ' ἀθύμως πίπτοντας. καὶ γὰρ ἀντιλαμβανόμενοι τῶν δοράτων ταῖς χερσὶ γυμναῖς συνέθραυον τὰ πλεῖστα, καὶ πρὸς τὰς ξιφουλκίας ἐχώρουν οὐκ ἀργῶς, ταῖς τε κοπίσι καὶ τοῖς ἀκινάκαις χρώμενοι καὶ τὰς ἀσπίδας παρασπῶντες, καὶ συμπλεκόμενοι χρόνον πολὺν ἀντεῖχον.». Η μάχη, κατά τον Hanson, εξακολουθούσε να είναι ένας ομαδικός αγώνας. Υποστηρίζει ότι όλοι έπρεπε να προσέχουν τους οπλίτες που βρίσκονταν δίπλα τους. Σε κάθε περίπτωση, ο κάθε οπλίτης θα έπρεπε να φροντίζει έτσι ώστε να έχει κάποιον άλλο δίπλα του έτσι ώστε να προστατεύεται , αλλά και για να μπορεί η φάλαγγα να διατηρήσει τη συνοχή της και να διασπάσει αυτή των αντιπάλων[161]. Αυτή η ιδιαίτερη προσοχή στη διάταξη, γράφει ο Hanson, ήταν αυτή που έσωσε τη φάλαγγα των Φωκέων στις Πλαταιές. Αρχικά, ενώ περιτριγυρισμένοι απ' όλες τις πλευρές από τους Πέρσες πολεμιστές, παρέμειναν σταθεροί αντιμετωπίζοντας την περσική προέλαση, «πλησιάζοντας μεταξύ τους και πυκνώνοντας τις γραμμές τους όσο το δυνατόν περισσότερο[162]» «…Ὁ μὲν <ὢν> ταῦτα παραίνεε· οἱ δὲ ἱππέες ἐπείτε σφέας ἐκυκλώσαντο, ἐπήλαυνον ὡς ἀπολέοντες, καὶ δὴ διετείνοντο τὰ βέλεα ὡς ἀπήσοντες, καί κού τις καὶ ἀπῆκε· καὶ οἱ ἀντίοι ἔστησαν, πάντῃ συστρέψαντες ἑωυτοὺς καὶ πυκνώσαντες ὡς μάλιστα.» . Αυτή η γενική τάση των οπλιτών να συμπτύσσονται μαζί επαναλαμβάνεται σε περιγραφές μάχης, όπου η νικηφόρα πλευρά κατάφερνε με κάποιον τρόπο να διατηρήσει την πυκνή διάταξη σε όλο μήκος του μετώπου, προελαύνοντας με επικα-λυπτόμενες ασπίδες προς τα ρήγματα της εχθρικής φάλαγγας, χωρίς να αφήνει ούτε το παραμικρό κενό στις δικές της γραμμές. Ο Τυρταίος έγραφε ότι για να αντέξει ο πολεμιστής μια σύγκρουση σε τόσο κοντινή απόσταση πρέπει «να πυκνώσει τη γραμμή» και με τον τρόπο αυτό «να προστατέψει τους στρατιώτες πίσω του[163]» «… οἳ μὲν γὰρ τολμῶσι παρ' ἀλλήλοισι μένοντες ἔς τ' αὐτοσχεδίην καὶ προμάχους ἰέναι, παυρότεροι θνήσκουσι, σαοῦσι δὲ λαὸν ὀπίσσω·». Η ανάγκη να διατηρούν οι άνδρες τις προκαθορισμένες θέσεις τους ενόψει της επίθεσης εξηγεί κατά τον αμερικανό ιστορικό τις αναφορές του Σοφοκλή στο μαχητή που πρέπει να «μείνει σταθερός στη θέση του

[160] Διόδωρος Σικελιώτης, 15.86
[161] V. D. Hanson, Ο *δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 223
[162] Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 9.18.2.
[163] Τυρταίος 11.13

την ώρα της καταιγίδας των δοράτων[164]» «δορός τ' ἂν ἐν χειμῶνι προστεταγμένον μένειν δίκαιον κἀγαθὸν παραστάτην » . Η ανάγκη να παραμείνει κάποιος στην παράταξη ήταν απόλυτη προκειμένου να μην υπάρξει ρήγμα. Παράδειγμα του τι σήμαινε η πειθαρχία αυτή για την ίδια την ύπαρξη της φάλαγγας μας δίνει η αναφορά του Ηροδότου στον Αριστόδημο. Οι Σπαρτιάτες, μετά τη μάχη των Πλαταιών δεν απένειμαν αριστείο στον Αριστόδημο που παρότι ήταν θαρραλέος, εγκατέλειψε το σχηματισμό της φάλαγγας για να επιδείξει σε όλους τα ανδραγαθήματά του[165] «…Καίτοι, γενομένης λέσχης ὃς γένοιτο αὐτῶν ἄριστος, ἔγνωσαν οἱ παραγενόμενοι Σπαρτιητέων Ἀριστόδημον μὲν βουλόμενον φανερῶς ἀποθανεῖν ἐκ τῆς παρεούσης οἱ αἰτίης, λυσσῶντά τε καὶ ἐκλείποντα τὴν τάξ ιν ἔργα ἀποδέξασθαι μεγάλα .» Στην ίδια μάχη, οι Πέρσες που επιτέθηκαν στους Σπαρτιάτες χωρίς συνοχή και εκτός της δικής τους φάλαγγας σκοτώνονταν από τους συντεταγμένους αντιπάλους τους[166] « Λήματι μέν νυν καὶ ῥώμῃ οὐκ ἥσσονες ἦσαν οἱ Πέρσαι, ἄνοπλοι δὲ ἐό ντες καὶ πρὸς ἀνεπιστήμονες ἦσαν καὶ οὐκ ὅμοιοι τοῖσι ἐναντίοισι σοφίην. Προεξαΐσσοντες δὲ κατ' ἕνα καὶ δέκα καὶ πλέονες τε καὶ ἐλάσσονες συστρεφόμενοι ἐσέπιπτον ἐς τοὺς Σπαρτιήτας καὶ διεφθείροντο .» .Ο Hanson, υποστηρίζει ότι πιθανώς από τις αναφερόμενες καταστάσεις που αφορούν στα πλεονεκτήματα της συμπαγούς παράταξης με τις ασπίδες τη μια δίπλα στην άλλη θα μπορούσε να αποκομίσει κανείς αντιφατικές ή ακόμη και εντελώς συγκεχυμένες εικόνες για την οπλιτική μάχη. Από τη στιγμή, γράφει, που οι δύο φάλαγγες συγκρούονταν, η απαιτούμενη προϋπόθεση για την επίτευξη του επιθυμητού αποτελέσματος ήταν οι οπλίτες του πρώτου ζυγού να ανοίξουν μια δίοδο στην αντίπαλη παράταξη ώστε να προωθηθούν οι ακολουθούντες ζυγοί ενώ ταυτόχρονα θα έπρεπε να τηρούν την επαφή και με τους συντρόφους τους που αγωνίζονταν πιο πίσω ή πλάγια από αυτούς. Χρειαζόταν λοιπόν οι οπλίτες αφενός να είναι ορμητικοί και να πολεμούν με σθένος εναντίον των αντιπάλων και ταυτόχρονα να είναι σε θέση να διατηρούν τη συνοχή της φάλαγγάς τους[167].

(2) Ωθισμός

Ο Σταϊνχάουερ, υποστηρίζει ότι αποφασιστική για την περαιτέρω έκβαση της μάχης, ήταν η ώθηση των ασπίδων μεταξύ των μετώπων των αντιπάλων φαλαγγών. Η εικόνα της μάχης θα πρέπει να θύμιζε αγώνα ράγκμπι, καθώς οι αντίπαλοι πιέζονταν μεταξύ τους με τις ασπίδες τους. Τον κύριο ρόλο σε αυτή τη φάση, έπαιζε η δύναμη με την οποία οι πίσω ζυγοί έσπρωχναν τους μπροστινούς η οποία σχετιζόταν άμεσα και ευθέως ανάλογα με το βάθος της κάθε φάλαγγας (όσο μεγαλύτερο ήταν, τόσο πιο μεγάλη πίεση θα ασκούσε η φάλαγγα)[168]. Σκοπός του ωθισμού, ήταν να διαρραγεί η συνοχή της αντίπαλης παράταξης, ώστε οι αντίπαλοι οπλίτες να μην αποτελούν ως σύνολο μια οργανωμένη πολεμική μηχανή, αλλά μονάδες που δύσκολα θα αντιστέκονταν περαιτέρω στην ορμή της συγκροτημένης φάλαγγας. Οι οπλίτες λοιπόν των ζυγών που τάσσονταν πίσω από τον τρίτο,

---

[164] *Σοφοκλής, Αντιγόνη,* 670
[165] Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 9.71.3
[166] Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 9.62
[167] V. D. Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου,* σελ. 224
[168] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα* , σελ 82

έγερναν το σώμα τους και ακουμπούσαν στους άνδρες που βρίσκονταν εμπρός τους πιέζοντας τους με την ασπίδα, ενώ περισσότερη ώθηση θα πρέπει να έδινε η στήριξη των οπλιτών στον κόντο του δόρατος. Φαίνεται ότι στη φάση αυτή της μάχης βοηθούσε και η κατασκευή της ασπίδας με το χείλος της που ήταν γερμένο προς τα μέσα. Έτσι, ο οπλίτης μπορούσε εκτός από το να την κρατά, να την έχει «κρεμασμένη» και στον ώμο του, εξοικονομώντας δύναμη και κόπο[169]. Από τη στιγμή που η φάλαγγα άρχιζε να πιέζει με αυτόν τον τρόπο δεν θα μπορούσε κανένας να τη διακόψει χωρίς να διακινδυνεύσει την ταυτόχρονη κατάρρευσή της. Τέλος, σε κάποιο σημείο της εκατέρωθεν ώθησης, ένα μέρος της φάλαγγας δεν θα μπορούσε να αντέξει και θα άρχιζε η οπισθοχώρηση. Η κίνηση αυτή, συντεταγμένη ή μη, έθετε αυτόματα σε κίνδυνο το σύνολο της παράταξης και την έκβαση της αναμέτρησης. Παραδείγματα της φάσης αυτής έχουμε στον Θουκυδίδη που περιγράφει τη μάχη του Δηλίου και αναφέρει ότι αφού οι Βοιωτοί και οι Αθηναίοι όρμησαν οι μεν στους δε ενεπλάκησαν σε αγώνα σώμα με σώμα απωθώντας οι μεν τους δε με τις ασπίδες τους[170] «...τὸ δὲ ἄλλο καρτερᾷ μάχῃ καὶ ὠθισμῷ ἀσπίδων ξυνειστήκει. καὶ τὸ μὲν εὐώνυμον τῶν Βοιωτῶν καὶ μέχρι μέσου ἡσσᾶτο ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, καὶ ἐπίεσαν τούς τε ἄλλους ταύτῃ καὶ οὐχ ἥκιστα τοὺς Θεσπιᾶς. ὑποχωρησάντων γὰρ αὐτοῖς τῶν παρατεταγμένων,...». Ακόμα στον Ξενοφώντα, που περιγράφοντας το δεύτερο στάδιο της μάχης στην Κορώνεια, αναφέρει ότι τόσο η θηβαϊκή όσο και η σπαρτιατική φάλαγγα συνεπλάκησαν μεταξύ τους και μάχονταν με τις ασπίδες προτεταμένες και ωθούσαν αλλήλους, ενώ ταυτόχρονα υπήρχαν και νεκροί[171] «...ἀλλ' ἀντιμέτωπος συνέρραξε τοῖς Θηβαίοις · καὶ συμβαλόντες τὰς ἀσπίδας ἐωθοῦ ντο, ἐμάχοντο, ἀπέκτεινον, ἀπέθνησκον .». Ο Πολύαινος[172] πάλι, αναφέρει ότι ο Ιφικράτης είχε υποσχεθεί στους στρατιώτες του τη νίκη με την προϋπόθεση ότι αυτοί σε δικό του σήμα θα ενθάρρυναν ο ένας τον άλλο και θα έκαναν συντονισμένα ένα βήμα εμπρός. Πράγματι, στο πιο κρίσιμο της μάχης, έδωσε το σύνθημα και η φάλαγγα έκανε προς τα εμπρός ένα βήμα και αυτό ήταν αρκετό για να τραπούν οι αντίπαλοί του σε φυγή «....Ἰφικράτης ὑπέσχετο τοῖς στρατιώταις τὴν νίκην παραδώσειν, ἐὰν τὸ σημεῖον ἄραντος παραθρασύναντες ἀλλήλους ἓν βῆμα προβῶσιν. ἦν μὲν ἐπὶ ῥοπῆς ὀξυτάτης ἡ μάχη · τὸ δὲ σημεῖον ἦρεν ὁ στρατηγὸς, καὶ οἱ στρατιῶται προέβησαν ἐπαλαλάξαντες καὶ τοὺς πολεμίους ὠσάμενοι ἐς φυγὴν ἔτρεψαν».

(3) Παράρρηξις

Τέλος, σε κάποιο σημείο της εκατέρωθεν ώθησης, ένα μέρος της φάλαγγας δεν θα μπορούσε πλέον να αντέξει και θα άρχιζε η οπισθοχώρηση[173]. Η κίνηση αυτή, συντεταγμένη ή μη, έθετε αυτόματα σε κίνδυνο το σύνολο της παράταξης και την έκβαση της αναμέτρησης. Το πιο επικίνδυνο σημείο για να συμβεί αυτό, ήταν το κέντρο της κάθε φάλαγγας, κυρίως λόγω της αύξησης των αποστάσεων μεταξύ των κεράτων της. Από τη

[169] V. D. Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 231
[170] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Δ96
[171] *Ξενοφών Ελληνικά*, 4.3.19
[172] Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, Ιφικράτης
[173] V. D. Hanson, *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, σελ. 234

στιγμή που η συνοχή της παράταξης είχε διαρραγεί, αυτόματα οι οπλίτες μάχονταν μεμονωμένα απέναντι στον όγκο μιας προελαύνουσας αντίπαλης φάλαγγας. Η απαγκίστρωση και η ανασύνταξη της διαρραγείσας παράταξης, ήταν κάτι πολύ δύσκολο να συμβεί. Απαιτούσε πολύ μεγάλη πειθαρχία και αυτοσυγκέντρωση από όλο το στράτευμα που κατέρρεε. Άλλοι προτιμούσαν να αμυνθούν για τη ζωή τους μένοντας στο σημείο που βρίσκονταν (στη μάχη της Αμφίπολης όταν ο Σπαρτιάτης Βρασίδας βγήκε από το κάστρο, επιτέθηκε στους Αθηναίους του Κλέωνα και τους αιφνιδίασε. Η αριστερή πτέρυγα των Αθηναίων και ο στρατηγός Κλέων τράπηκαν σε φυγή, πλην όμως τμήμα της δεξιάς ανασυγκροτήθηκε σε παρακείμενο λόφο και αμύνθηκαν εκ νέου παρότι κυκλώθηκαν[174]) «…οἱ δὲ αὐτοῦ ξυστραφέντ ες ὁπλῖται ἐπὶ τὸν λόφον τόν τε Κλεαρίδαν ἠμύνοντο καὶ δὶς ἢ τρὶς προσβαλόντα ,…». Άλλοι πάλι, μην δυνάμενοι να ανασυνταχθούν, τρέπονταν σε φυγή όπως στη μάχη της Αμφίπολης «...καὶ τὸ μὲν εὐώνυμον κέρας αὐτῶν τὸ πρὸς τὴν Ἠιόνα, ὅπερ δὴ καὶ προυκεχωρήκει, εὐθ ὺς ἀπορραγὲν ἔφευγεν[175]·». Το ίδιο συνέβη στη μάχη στις Ολπές[176], όπου αναφέρεται ότι οι Αμβρακιώτες, σύμμαχοι των Σπαρτιατών, παρόλο που στην δική τους πλευρά της παράταξης νικούσαν, μόλις αντιλήφθηκαν την κατάρρευση του υπόλοιπου μετώπου πανικοβλήθηκαν και φονεύθηκαν λόγω της επακολουθήσασας άτακτης υποχώρησής τους «…ἐπαναχωροῦντες δὲ ὡς ἑώρων τὸ πλέον νενικημένον καὶ οἱ ἄλλοι Ἀκαρνᾶνες σφίσι προσέκειντο, χαλεπῶς διεσῴζοντο ἐς τὰς Ὄλπας, καὶ πολλοὶ ἀπέθανον αὐτῶν, ἀτάκτως καὶ οὐδενὶ κόσμῳ .». Τέλος, υπάρχουν περιπτώσεις που η διάρρηξη της συνοχής δεν σηματοδοτούσε και την άμεση κατάρρευση και καταστροφή του συνόλου της φάλαγγας. Έτσι, στη μάχη στις Ολπές που αναφέρεται παραπάνω, οι Μαντινείς σύμμαχοι των Σπαρτιατών, ήταν οι μόνοι από την παράταξη που υποχώρησαν συντεταγμένοι και χωρίς πανικό με αποτέλεσμα να μην υποστούν απώλειες «… πλὴν Μαντινέων· οὗτοι δὲ μάλιστα ξυντεταγμένοι παντὸς τοῦ στρατοῦ ἀνεχώρησαν. καὶ ἡ μὲν μάχη ἐτελεύτα ἐς ὀψέ .». Ακόμα, το 356 π.Χ. στη μάχη μεταξύ των Αρκάδων και Σπαρτιατών στον Κρώμνο της Ηλείας, οι Σπαρτιάτες παρόλο που αρχικά δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τους αριθμητικά υπέρτερους Αρκάδες, συμπτύχθηκαν με τάξη σε ευνοϊκότερο πεδίο και πολέμησαν εκ νέου[177] «….ὡς δὲ κατὰ τὴν ὁδὸν ἀναχωροῦντες εἰς τὴν εὐρυχωρίαν ἐξῆλθον, ἐνταῦ θα δὴ Λακεδαιμόνιοι ἀντιπαρετάξαντο…». Επιπλέον και στη μάχη των Λεύκτρων, το 371π.Χ. οι Σπαρτιάτες του αριστερού άκρου, είδαν το δεξιό να πιέζεται υπερβολικά και υποχώρησαν. Όμως αυτό έγινε συντεταγμένα και έτσι κατάφεραν, αφού πέρασαν την τάφρο που προστάτευε το στρατόπεδό τους, να ανασυνταχθούν στην αρχική τους θέση[178] «…οἱ δὲ τοῦ εὐωνύμου ὄντες τῶν Λακεδαιμονίων ὡς ἑώρων τὸ δεξιὸν ὠθούμενον, ἐνέκλιναν · ὅμως δὲ πολλῶν τεθνεώτων καὶ ἡττημένοι ἐπεὶ διέβησαν τὴν τάφρον ἢ πρὸ τοῦ στρατοπέδου ἔτυχεν οὖσα αὐτοῖ ς, ἔθεντο τὰ ὅπλα κατὰ χώραν ἔνθεν ὥρμηντο ….».

---

[174] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Ε10,9
[175] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, Ε10,8
[176] Θουκυδίδης , *Ιστορία*, Γ 108
[177] Ξενοφών, *Ελληνικά*, VII 4 24
[178] Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI 4 14

(4) Κύκλωσις

Ο Σταϊνχάουερ, γράφει ότι η κύκλωση των αντιπάλων αποτελούσε τον αντικειμενικό τακτικό σκοπό των αντιπάλων. Συνήθως γράφει ότι ήταν το αποτέλεσμα της διάσπασης του μετώπου της φάλαγγας και την πιθανή υπερκέραση του αριστερού κέρατος της αντίπαλης φάλαγγας από το δεξιό της επικρατούσας. Το δεξιό κέρας θα έπρεπε να υπερβεί την αντίπαλη παράταξη[179]. Τέλος, η αποφυγή της κύκλωσης θα αποτελούσε κύριο μέλημα του επικεφαλής Στρατηγού.

[179] Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα* , σελ 83

ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Δ»

8. Η Στρατολόγηση και η Εκπαίδευση

α. Στρατολόγηση στην Αθήνα

(1) Ο Jason Crowley, γράφει ότι η στρατολόγηση των στρατιωτών στην Αθήνα κινούνταν πάνω σε δύο άξονες. Ο πρώτος, μάλλον βασιζόμενος στις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, κινητοποιούσε τους οπλίτες μέσω καταλόγων, ενώ ο δεύτερος πιο αποτελεσματικός βασιζόταν στο διαχωρισμό σε ηλικιακές ομάδες. Και τα δύο συστήματα παρουσίαζαν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα και απέδιδαν διαφορετικά αποτελέσματα. Το πρώτο ήταν αργό, σύνθετο και ευπρόσβλητο, αλλά παρείχε έναν ικανό αριθμό έμπειρων οπλιτών. Το δεύτερο, που αντικατέστησε το πρώτο στα μέσα του 5ου αι. ήταν καλαίσθητο, πιο δημοκρατικό, δίκαιο ,αλλά παρείχε μια μάζα οπλιτών όχι τόσο εξασκημένη.

(2) Η κινητοποίηση με τη μορφή του «καταλόγου» απαιτούσε αρχικά τη ύπαρξη ενός γεγονότος που θα έθετε το μηχανισμό σε κίνηση. Αυτή η «αφορμή», δινόταν από την εκκλησία του Δήμου στην αρμοδιότητα της οποίας ήταν η συγκρότηση της στρατιωτικής δύναμης. Η συγκέντρωση του στρατού δεν ήταν κάτι που γινόταν αυτόματα, αλλά υπήρχε μια σειρά φάσεων που διαδεχόταν η μια την άλλη μέχρι την επίτευξη του τελικού αποτελέσματος. Πρώτη από όλες, ήταν η σύνταξη του καταλόγου με τους πολίτες που θα καλούνταν υπό τα όπλα. Η κινητοποίηση δεν γινόταν από κάποιο κεντρικό όργανο, αλλά βασιζόταν στην οργάνωση των Αθηνών σε φυλές και φαίνεται απόλυτα λογικό να υπήρχαν αρχεία με τους πολίτες που υπόκεινταν σε υποχρέωση στράτευσης ανά φυλή. Για τη σύνταξη των καταλόγων υπεύθυνοι ήταν οι αξιωματούχοι κάθε φυλής που ονομάζονταν Στρατηγοί και Ταξίαρχοι[180]. Σε αυτό φαίνεται να συμφωνεί και ο Peter Krentz που γράφει ότι ανάμεσα στο 368 και 366 οι Αθηναίοι υιοθέτησαν ένα σύστημα κλήσεως στα όπλα βασισμένο σε ηλικιακές κατηγορίες[181]. Ο ρόλος των φυλών στη στρατιωτική οργάνωση των Αθηνών απεικονίζεται καθαρά στην ύπαρξη των δέκα τάξεων κάτω από τους δέκα στρατηγούς, που αρχικά προέρχονταν ένας από κάθε φυλή. Μετά όμως από το 501π.Χ. οι στρατηγοί εκλέγονταν από όλο το δήμο και ηγούντο συγκεκριμένων στρατιωτικών αποστολών, ενώ εκλεγμένοι επικεφαλής των φυλετικών τάξεων ήταν οι ταξίαρχοι [182]«..χειροτονοῦσι δὲ καὶ ταξ[ι]άρχους δέκα, ἕνα τῆς φυλῆς ἑκάστης· οὗτος δ' ἡγεῖται τῶν φυλετῶν καὶ λοχαγοὺς καθίστησιν[183].».

(3) Ο Σταϊνχάουερ, γράφει ότι αυτοί επέλεγαν τους οπλίτες που επρόκειτο κάθε φορά να κληθούν υπό τα όπλα, φροντίζοντας ταυτόχρονα, σε σημείο που αυτό ήταν δυνατόν, να μην επιστρατεύουν κάθε φορά τους ίδιους πολίτες[184]. Με σκοπό να δύναται να ελεγχεί καλύτερα η εναλλαγή των οπλιτών, πρέπει οι πολίτες να καλούνταν κατά ηλικιακές τάξεις.

---

[180] Jason Crowley, *The psychology of the Athenian hoplite*, σελ.28
[181] The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, σελ 148
[182] The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, σελ 148
[183] Αριστοτέλης ,*Αθηναίων Πολιτεία*, 51. 3
[184] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, σελ287

Τη δεκαετία του 360, ο Αισχίνης συμμετείχε στην πρώτη του μάχη μαζί με πολίτες της ίδιας ηλικίας, επειδή ήταν η δικιά τους σειρά[185]. Στην «Αθηναίων Πολιτεία[186]» αναγράφεται ότι οι νέοι καλούνταν σύμφωνα με το έτος του επωνύμου άρχοντα στο οποίο είχαν γεννηθεί «...χρῶνται δὲ τοῖς ἐπωνύμοις καὶ πρὸς τὰς στρατείας, καὶ ὅταν ἡλικίαν ἐκπέμπωσι, προγράφουσιν, ἀπὸ τίνος ἄρχοντος καὶ ἐπωνύμ[ου] μέχρι τίνων δεῖ στρατεύεσθαι .». Κατά τον Σταϊνχάουερ, ο πίνακας με τα ονόματά τους τοιχοκολλούταν κάτω από το άγαλμα του επωνύμου ήρωα της φυλής. Η μονάδα επιστράτευσης ήταν η τριττύς που ήταν υποδιαίρεση της φυλής. Αυτή, συγκέντρωνε κατά περιοχές τους οπλίτες προκειμένου να μεταβούν όποτε αυτό ήταν αναγκαίο συντεταγμένοι στην πόλη[187]. Αναλόγως των αναγκών που παρουσίαζε κάθε επιχείρηση, η προαναφερθείσα δύναμη των οπλιτών των τάξεων (δηλαδή 10 Χ 1000 = 10.000), άλλοτε ήταν πλήρης επί του πεδίου της μάχης και άλλοτε όχι. Έτσι, π.χ. στον Μαραθώνα οι δέκα φυλές διέθεσαν όλους τους μαχίμους. Αντιθέτως, κατά τη Μάχη των Πλαταιών (479 π.Χ.) πολέμησαν κατά των Περσών 8.000 ανδρών, αφού οι λοιποί είχαν διατεθεί προς επάνδρωση του Στόλου και προς φρούρηση των Αθηνών[188]. Όσοι είχαν ηλικία 18-19 ετών και 51-60 ετών αναλάμβαναν τη φρούρηση της πόλεως και των περιχώρων, επιστρατεύονταν δε οι υπόλοιποι (ηλικίας 20-50 ετών), οι οποίοι όφειλαν να λάβουν μέρος στις επιχειρήσεις[189]. Υπήρχαν και περιπτώσεις που η κλήση υπό τα όπλα ήταν μερική και τότε οι στρατεύσιμοι καλούνταν ονομαστικώς και η επιστράτευση γινόταν κατά περιοχές μόνο (πχ στην εκστρατεία των Αθηναίων κατά του Ορχομενού πήραν μέρος μόνο χίλιοι οπλίτες « Καὶ χρόνου ἐγγενομένου μετὰ ταῦτα Ἀθηναῖοι, Βοιωτῶν τῶν φευγόντων ἐχόντων Ὀρχομενὸν καὶ Χαιρώνειαν καὶ ἄλλ' ἄττα χωρία τῆς Βοιωτίας, ἐστράτευσαν ἑαυτῶν μὲν χιλί οις ὁπλίταις, τῶν δὲ ξυμμάχων ὡς ἑκάστοις ἐπὶ τὰ χωρία ταῦτα πολέμια ὄντα, Τολμίδου τοῦ Τολμαίου στρατηγοῦντος[190]» .

(4) Ο Jason Crowley, γράφει ότι η υποχρεωτική θητεία ήταν προϊόν του 4ου π. Χ. αι. Μέχρι τότε υπό τα όπλα καλούνταν οι τρεις ανώτερες τάξεις (δηλαδή οι πεντακοσίομέδιμνοι, οι τριακοσιομέδιμνοι και οι ζευγίτες) ή αυτοί που μπορούσαν να πληρώσουν για τον οπλισμό τους. Στην οπλιτική φάλαγγα κυρίως υπηρετούσαν οι ζευγίτες, που αποτελούσαν και την κρίσιμη μάζα αυτής. Όμως, η κοινωνικοστρατιωτική διαστρωμάτωση δεν ήταν τόσο αυστηρή και η συμμετοχή στη φάλαγγα που συνοδευόταν και με ένα προσωπικό γόητρο ασκούσε μια γοητεία και στις άλλες τάξεις, τόσο τις πιο πλούσιες όσο και τις πιο οικονομικά αδύναμες. Ο Jason θεωρεί ότι παρόλα αυτά, η μετακίνηση πολιτών στις τάξεις της οπλιτικής φάλαγγας δεν φαίνεται εύκολη υπόθεση σε μια πόλη που οι ανάγκες της σε δυναμικό ικανό για να κινήσει το όπλο που την καθιστούσε μεγάλη δύναμη, το ναυτικό, ήταν μεγάλες και συνεχώς αυξανόμενες. Εκτιμάται ότι το 428/7, με στόλο 250 τριηρών, η Αθήνα ήθελε για την κίνηση αλλά και την υποστήριξή τους περίπου

---

[185] Κοινωνία και πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα, 41
[186] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* , 53. 7
[187] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, σελ287 -288
[188] Ν. Δεπάστας, Στρατιωτική οργάνωση και πολεμική τέχνη των Αρχ Ελλήνων, σελ 58
[189] Λυκούργος, *Κατά Λεωκράτους*, XXXIX
[190] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* Α 113

50.000 άνδρες[191]. Ο Σταϊνχάουερ, γράφει ότι υπήρχαν ξεχωριστοί κατάλογοι πολιτών που, ανάλογα με την εισοδηματική κατάσταση, κατατάσσονταν είτε στους ιππείς, είτε στους οπλίτες[192], ενώ οι άποροι που ανήκαν στην τάξη των Θητών, δεν συμπεριλαμβάνονταν σ' αυτόν [193] «...ὁπλίταις δὲ τοῖς ξύμπασιν ἑκατὸν καὶ πεντακισχιλίοις (καὶ τούτων Ἀθηναίων μὲν αὐτῶν ἦσαν πεντακόσιοι μὲν καὶ χίλιοι ἐκ καταλόγου, ἑπτακόσιοι δὲ θῆτες ἐπιβάται τῶν νεῶν,... » . Κατά τον ίδιο, οι πτωχοί αυτοί Αθηναίοι στρατεύονταν μόνο σε όλως έκτακτες περιπτώσεις, αλλά μετά το πέρας της εκστρατείας των Αθηναίων στη Σικελία (415-413 πΧ) άρχισαν να χρησιμοποιούνται αρκετά συχνά λόγω των μεγάλων απωλειών που είχαν οι Αθηναίοι. Το μοναδικό οργανωμένο στρατιωτικό σώμα θητών ήταν αυτό των τοξοτών στο πεζικό και στο στόλο(πάνω από 700 στους Μηδικούς πολέμους και 1300 αργότερα). Είναι και αυτοί οργανωμένοι σε δέκα φυλές και οι επικεφαλής τους είναι οι Τόξαρχοι[194]. Ο Δεπάστας γράφει[195] ότι οι μη Αθηναίοι πολίτες που ήταν εγκατεστημένοι για κάποιο διάστημα στην Αττική για λόγους επαγγελματικούς ή άλλους, δεν υποχρεούνταν να υπηρετήσουν στο στράτευμα. Παρόλα αυτά όμως, είχαν τη δυνατότητα να υπηρετούν ως εθελοντές[196], έχοντας τις ίδιες υποχρεώσεις με αυτές των Αθηναίων. Εγγράφονταν στον κατάλογο των στρατευσίμων εάν σκοτώνονταν στη μάχη. Ο Σταϊνχάουερ, γράφει ότι οι δούλοι των Αθηνών δεν υπηρετούσαν στο στράτευμα, αλλά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Βέβαια, οι δούλοι συνόδευαν τους κυρίους τους, μετέφεραν τον οπλισμό και τους προσέφεραν τις υπηρεσίες τους[197]. Ακόμα συμμετείχαν ως πλήρωμα στις περιπτώσεις που απαιτείτο. Αυτό υποστηρίζει η Marie- Claire Ammouretti συνέβη στους Αιγός Ποταμούς[198]. Μια άλλη κατηγορία κατοίκων των Αθηνών, αποτελούσαν οι Μέτοικοι που ήταν ξένοι, μόνιμα εγκαταστημένοι στην πόλη. Άλλοι ήταν έμποροι, άλλοι τραπεζίτες και είχαν δημιουργήσει μεγάλες περιουσίες χωρίς όμως να έχουν δικαίωμα απόκτησης ακίνητης περιουσίας. Αυτοί ασκούσαν καθήκοντα οπλιτών πλην όμως η αποστολή τους ήταν η φρουρά σε διάφορα φρούρια. Μόνο σε ιδιαίτερες και εξαιρετικές περιπτώσεις συμμετείχαν σε μάχες, όπως έγινε στην εισβολή των Αθηναίων στη Μεγαρίδα το Σεπτέμβριο του 431π.Χ[199]. «...μυρίων γὰρ ὁπλιτῶν οὐκ ἐλάσσους ἦσαν αὐτοὶ Ἀθηναῖοι (χωρὶς δὲ αὐτοῖς οἱ ἐν Ποτειδαίᾳ τρισχίλιοι ἦσαν), μέτοικοι δὲ ξυνεσέβαλον οὐκ ἐλάσσους τρισχιλίων ὁπλιτῶν,... ». Ακόμα ο Περικλής το 432 π.Χ., στο λόγο του για το Μεγαρικό ψήφισμα, αναφέρει ότι οι μέτοικοι δύνανται να επανδρώσουν μαζί με τους πολίτες τα πλοία των Αθηνών σε περίπτωση που χρειαστεί [200] «....Εἴ τε καὶ κινήσαντες τῶν Ὀλυμπίασιν ἢ Δελφοῖς χρημάτων μισθῷ μείζονι πειρῷντο ἡμῶν ὑπολαβεῖν τοὺς ξένους τῶν ναυτῶν, μὴ ὄντων μὲν ἡμῶν ἀντιπάλων ἐσβάντων αὐτῶν τε καὶ τῶν μετοίκων δεινὸν ἂν ἦν · νῦν δὲ τόδε τε ὑπάρχει,... ». Ακόμα, ο ίδιος στρατηγός στην αρχή του Αρχιδάμιου πολέμου αναφερόμενος στις δυνάμεις

[191] Jason Crowley, The psychology of the Athenian hoplite, σελ.24
[192] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, σελ289
[193] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* VI 43,2
[194] Γ. Σταϊνχάουερ, Οπόλεμος στην αρχαία Ελλάδα, σελ.290
[195] Γ. Σταϊνχάουερ, *Οπόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, σελ.290
[196] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, VIII 92 CIA I 59
[197] Γ. Σταϊνχάουερ, Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα, σελ.290
[198] Κοινωνία και πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα, σελ.75
[199] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* II 31
[200] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* I 143

της πόλης αναφέρει και τους μετοίκους[201] «…τοσοῦτοι γὰρ ἐφύλασσον τὸ πρῶτον ὁπότε οἱ πολέμιοι ἐσβάλοιεν, ἀπό τε τῶν πρεσβυ -τάτων καὶ τῶν νεωτάτων, καὶ μετοίκων ὅσοι ὁπλῖται ἦσαν. »

β. **<u>Η εκπαίδευση στην Αθήνα</u>**

(1) Οι Αθηναίοι, δεν ασκούνταν σε όλη τους τη ζωή προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες του πολέμου. Το αναφέρει με περηφάνια και ο Περικλής στον «Επιτάφιό» του, δίνοντας τη διαφορά μεταξύ Αθηναίων και Σπαρτιατών[202] «…πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλέον καὶ ἀπάταις ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχ ῳ· καὶ ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθὺς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται, ἡμεῖς δὲ ἀνειμένως διαιτώμενοι οὐδὲν ἧσσον ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν .» Από την εκπαίδευση των νεαρών Αθηναίων σε «πρωτοβάθμιο» επίπεδο, ο Πωλ Κάλτριτζ γράφει ότι αυτό που αφορούσε στην προετοιμασία για τον πόλεμο, ήταν η σωματική αγωγή. Αυτή περιελάμβανε τρέξιμο, άλμα εις μήκος, ρίψη ακοντίου, πυγμαχία και πάλη και αφενός ήταν η προετοιμασία για τυχόν συμμετοχή σε αθλητικούς αγώνες και αφετέρου για τον πόλεμο για ένα μεγάλο μέρος των πολιτών[203]. Ο Σταϊνχάουερ γράφει ότι ο θεσμός της στρατιωτικής αγωγής και υποχρεωτικής υπηρεσίας εισάγεται λίγο πριν από τα μέσα του 4ου αι[204]. Όλοι οι νέοι 18 και 19 ετών, με βάση την εγγραφή τους στο κοινό γραμματείο, εγγράφονταν, μετά από τη δοκιμασία της βουλής, στον κατάλογο των εφήβων «…μετέχουσιν μὲν τῆς πολιτείας οἱ ἐξ ἀμφοτέρων γεγονότες ἀστῶν, ἐγγράφονται δ' εἰς τοὺς δημότας ὀκτωκαίδεκα ἔτη γεγονότες[205]». Κατόπιν, γινόταν η εκλογή των 10 σοφρωνιστών που είχαν υποχρέωση να προσέχουν την πολιτική αγωγή των νέων φυλετών τους σε ό,τι αφορούσε στην υπακοή στους νόμους και τους άρχοντες, την πειθαρχία τους, καθώς και την εκπαίδευσή τους στα όπλα «…πὰν δὲ δοκιμασθῶσιν οἱ ἔφηβοι, συλλεγέντες οἱ πατέρες αὐτῶν [κ]ατὰ φυλάς, ὀμόσαντες αἱροῦνται τρεῖς ἐκ τῶν φυλετῶν τῶν ὑπὲρ τετταράκοντα ἔτη γεγονότων, οὓς ἂν ἡγῶνται βελτίστους εἶναι καὶ ἐπιτηδειοτάτους ἐπιμελεῖσθαι τῶν ἐφήβων, ἐκ δὲ τούτων ὁ δῆμος ἕνα τῆς φυλῆς ἑκάστης χειροτονεῖ σωφρονιστήν[206]». Η αμοιβή των εφήβων, ήταν τέσσερις οβολοί και των σωφρονιστών τους, μία δραχμή «….δίδωσι δὲ καὶ εἰς τροφ[ὴν] τοῖς μὲν σωφρονισταῖς δραχμὴν α ′ ἑκάστῳ, τοῖς δ' ἐφήβοις τέτταρας ὀβολοὺς ἑκάστ ῳ· τὰ δὲ τῶν φυλετῶν τῶν αὑτοῦ λαμβάνων ὁ σωφρονιστὴς ἕκαστος ἀγοράζει τὰ ἐπιτήδεια πᾶσιν εἰς τὸ κοινόν (συσσιτοῦσι γὰρ κατὰ φυλάς), καὶ τῶν ἄλλων ἐπιμελεῖται πάντων[207] …». Από το δήμο επιλέγονταν οι παιδοτρίβες, οι οπλομάχοι οι ακοντιστές και οι καταπαλταφέτες που ήταν για την ειδική εκπαίδευση των νέων στην πολεμική τέχνη. Τον πρώτο χρόνο της θητείας τους, οι νέοι είχουν ως υποχρέωση τη

---

[201] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* II13
[202] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, II 39 1,4
[203] Πωλ Κάλτριτζ , *Το μεγαλείο της Σπάρτης* , σελ.160- 162
[204] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, σελ. 293
[205] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία,* 42.2
[206] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία,* 42.2
[207] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* ,42.3

φρούρηση των οχυρών του Πειραιά «…συλλαβόντες δ' οὗτοι τοὺς ἐφήβους, πρῶτον μὲν τὰ ἱερὰ περιῆλθον, εἶτ' εἰς Πειραιέα πορεύονται, καὶ φρουροῦσιν οἱ μὲν τὴν Μουνιχίαν, οἱ δὲ τὴν Ἀκτήν[208]». Στη συνέχεια, αφού εξετάζονταν από το δήμο, ελάμβαναν από την πόλη το δόρυ και την ασπίδα τους και υπηρετούσαν επί ένα χρόνο περιπολώντας στα οχυρά που προστάτευαν την Αττική «…τὸν δ' ὕστερον ἐκκλησίας ἐν τῷ θεάτρῳ γενομένης, ἀποδειξάμενοι τῷ δήμῳ τὰ περὶ τὰς τάξεις, καὶ λαβόντες ἀσπίδα καὶ δόρυ παρὰ τῆς πόλεως, περιπολοῦσι τὴν χώραν καὶ διατρίβουσιν ἐν τοῖς φυλακτηρίοις[209]» . Ο Σταϊνχάουερ, επισημαίνει[210] ότι η διετής αυτή εκπαίδευση συνέπιπτε με την είσοδο στην ανδρική ηλικία και την αναγνώριση της πολιτικής ωριμότητας των νέων. Η ενάσκηση βέβαια των καθηκόντων που τους ανατίθονταν δεν είχε άμεση σύνδεση με την οπλιτική φάλαγγα.

(2) Η υπόλοιπη εκπαίδευση των οπλιτών, πέραν της ανωτέρω διετίας, αφορούσε στην τυποποίηση και εκμάθηση των παραγγελμάτων και των κινήσεων που θα δίνονταν στην οπλιτική φάλαγγα κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων. Ο Σταϊνχάουερ, γράφει ότι γυμνάσια λάμβαναν χώρα κατά τη διάρκεια των πολέμων στο Λύκειο. Τα παραγγέλματα της επίθεσης ήταν «κάθες τα δόρατα» που αφορούσε στην επίθεση με το δόρυ κατεβασμένο σε θέση προσβολής, το «δόρυ ανάσχεσθαι» για τον κανονικό δορατισμό με το δόρυ ψηλά. Το παράγγελμα «θέμενοι τα όπλα» αφορούσε τη στάση επιφυλακής με τον οπλίτη να έχει την ασπίδα κάτω. Μεγάλη σημασία στη συνοχή της φάλαγγας είχε και η ετοιμότητα των ανδρών να μεταπέσουν από τη στάση της ανάπαυσης στη στάση της επίθεσης το συντομότερο δυνατό[211].

γ. <u>Η στρατολόγηση στη Σπάρτη</u>

(1) Στη Σπάρτη, τα καθήκοντα των στρατολόγων εκτελούσαν οι Έφοροι. Αυτοί καλούσαν όσους ήταν υποχρεωμένοι να στρατευθούν «...πρῶτον μὲν τοίνυν οἱ ἔ φοροι προκηρύττουσι τὰ ἔτη εἰς ἃ δεῖ στρατεύεσθαι καὶ ἱππεῦσι καὶ ὁπλίταις[212].». Η διαταγή κλήσεως καθόριζε τον αριθμό των κλάσεων (που ήταν κατά ηλικία) που καλούνταν να αναλάβουν υπηρεσία και ο αριθμός τους ήταν συνυφασμένος με το είδος της επιχείρησης και τον αντίπαλο. Η ανωτέρω διαταγή αφορούσε όσους ανήκαν στο Πεζικό και τους Τεχνικούς (υπηρετούσαν όσοι ασκούσαν κατά τον ιδιωτικό τους βίο κάποιο τεχνικό επάγγελμα χρήσιμο στην επιμελητεία του στρατεύματος[213]) «…ἔπειτα δὲ καὶ τοῖς χειροτέχναις · ὥστε ὅσοι σπερ ἐπὶ πόλεως χρῶνται ἄνθρωποι, πάντων τούτων καὶ ἐπὶ στρατιᾶς οἱ Λακεδαιμόνιοι εὐποροῦσι[214]». Ο Ξενοφών, αναφέρει ότι για την εκστρατεία στα Λεύκτρα είχαν κληθεί οι ηλικιακές κλάσεις μέχρι αυτή των 35 ετών μετά την ενηλικίωση και μετά την μάχη, οι κλάσεις μέχρι τα 40 έτη «αφ΄ ήβης»

---

[208] Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 42.4
[209] Αριστοτέλης , *Αθηναίων Πολιτεία*, 42.5
[210] Γ. Σταϊνχάουερ , *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα* , σελ. 295
[211] Γ. Σταϊνχάουερ , *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, σελ. 295 και 95
[212] Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 11,2
[213] Ν. Δεπάστας, Στρατιωτική οργάνωση και πολεμική τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων, σελ 42
[214] Ξενοφών, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 11,2

«…Ἐκ δὲ τούτου φρουρὰν μὲν ἔφαινον οἱ ἔφοροι ταῖν ὑπολοίποιν μόραιν μέχρι τῶν τετταράκοντα ἀφ' ἥβης · ἐξέπεμπον δὲ καὶ ἀπὸ τῶν ἔξω μορῶν μέχρι τῆς αὐτῆς ἡλικίας · τὸ γὰρ πρόσθεν εἰς τοὺς Φωκέας μέχρι τῶν πέντε καὶ τριάκοντα ἀφ' ἥβης ἐστρατεύοντο[215]·» . Ο τρόπος αυτός κλήσεως των οπλιτών, επέτρεπε στην ηγεσία της Σπάρτης να καλεί υπό τα όπλα όση δύναμη ακριβώς εκτιμούσε ότι θα χρειαζόταν για μια συγκεκριμένη επιχείρηση, χωρίς μεγάλη δυσκολία. Η στράτευση ήταν υποχρεωτική από τα 20 έως τα 60 έτη. Πλέον του ορίου των 60 ετών, οι Σπαρτιάτες είχαν την υποχρέωση, εάν προέκυπτε ανάγκη, να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους εντός των συνόρων. Αυτό υποστήριξε και ο βασιλιάς Αγησίλαος όταν θέλησε να αποφύγει να ηγηθεί της εκστρατεία εναντίον των Θηβαίων «…καὶ Ἀγησίλαος μὲν λέγων ὅτι ὑπὲρ τετταράκοντα ἀφ' ἥβης εἴη, καὶ ὥσπερ τοῖς ἄλλοις τοῖς τηλικούτοις οὐκέτι ἀνάγνη εἴη τῆς ἑαυτῶν ἔξω στρατεύεσθαι[216]…». Το βασικό στρατιωτικό τμήμα του Σπαρτιατικού Στρατού ήταν η ενωμοτία και πιθανότατα η στελέχωσή τους θα γινόταν από άνδρες όλων των ηλικιών. Στον Ξενοφώντα αναφέρονται περιπτώσεις που άνδρες διαφορετικών ηλικιακών κλάσεων αντιπαρατίθενται με αντιπάλους τους «…ἀχθεσθεὶς παρήγγειλε τοὺς μὲν ἱππέας ἐλᾶν εἰς αὐτοὺς ἐνέντας, καὶ [τοὺς] τὰ δέκα ἀφ' ἥβης συνέπεσθαι[217]…» , «…αἱ οὗτοι μόνοι τῆς μόρας τῇ ἀληθείᾳ ἐσώθησαν·ὁ δὲ πολέμαρχος ἐκέλευσε τὰ δέκα ἀφ' ἥβης ἀποδιῶξαι τοὺς προειρημένους[218].» «…ἐπεὶ δὲ κακῶς ἔπασχον, πάλιν ἐκέλευσεν ὁ πολέμαρχος διώκειν τὰ πεντεκαίδεκα ἀφ' ἥβης. ἀναχωροῦντες δὲ ἔτι πλείους αὐτῶν ἢ τὸ πρῶτον ἔπεσον[219]…» «…ἔθει μὲν ἐκ τῶν ὁπλιτῶν τὰ πεντεκαίδεκα ἀφ' ἥβης, ἤλαυνον δὲ οἱ ἱππεῖς, αὐτὸς δὲ σὺν τοῖς ἄλλοις ἠκολούθει[220].». Στην πρώτη γραμμή πιθανώς βέβαια να μην τοποθετούνταν οι νεότεροι, καθώς οι «πρωτοστάτες» ήταν επιφορτισμένοι με την υλοποίηση των εντολών του ενωμοτάρχη και θα έπρεπε να ήταν οπλίτες με κάποια εμπειρία και κύρος «…εἰσὶ μὲν γὰρ ἐν τῇ Λακωνικῇ τάξει οἱ πρωτοστάται ἄρχοντες, καὶ ὁ στίχος ἕκαστος πάντ' ἔχων ὅσα δεῖ παρέχεσθαι. οὕτω δὲ ῥᾴδιον ταύτην τὴν τάξιν μαθεῖν ὡς ὅστις τοὺς ἀνθρώπους δύναται γιγνώσκειν οὐδεὶς ἂν ἁμάρτοι · τοῖς μὲν γὰρ ἡγεῖσθαι δέδοται, τοῖς δὲ ἕπεσθαι τέτακται[221]…» . Όπως και στην Αθήνα, στη Σπάρτη από τον 7ο αι με τη μεταρρύθμιση της «Μεγάλης Ρήτρας» οι πολίτες ήταν χωρισμένοι σε φυλές, γεγονός που επηρέαζε τόσο το πολιτικό όσο και το στρατιωτικό επίπεδο. Μέχρι τον 5ο αι, ο σπαρτιατικός στρατός είχε ως δομή την «ωβή», μια γεωγραφική περιφέρεια, από όπου προέρχονταν οι Λόχοι.

(2) Πλέον των Σπαρτιατών οπλιτών και πριν τη μάχη της Μαντινείας, στο στρατό υπηρετούσαν και οι περίοικοι. Ο Δεπάστας υποστηρίζει[222] ότι στη Σπάρτη πέραν του μόνιμου στρατεύματος υπήρχαν και

---

[215] Ξενοφών, *Ελληνικά,* 6.4.17
[216] Ξενοφών, *Ελληνικά,* 5.4.13
[217] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 2.4.32
[218] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 4.5.14
[219] Ξενοφών, *Ελληνικά,* 4.5.16
[220] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 4.6.10
[221] Ξενοφών, *Λακεδιμονίων Πολιτεία*, 11.5-9
[222] Ν. Δεπάστας, *Στρατιωτική οργάνωση και πολεμική τέχνη των Αρχ Ελλήνων*, σελ 41

οι έφεδροι. Αυτοί γράφει μπορεί να ήταν είτε όμοιοι είτε περίοικοι. Στοιχεία που να πιστοποιούν τον ακριβή αριθμό των επιστρατευομένων δεν υπάρχουν, αλλά λόγω του μεγαλυτέρου αριθμού των περιοίκων από αυτό των ομοίων, εικάζεται ότι οι πρώτοι όταν καλούνταν υπό τα όπλα θα υστερούσαν σε αριθμό από τους δεύτερους. Κατά τον ίδιο υπάρχουν δύο θεωρίες για την αριθμητική σχέση των δύο τάξεων. Κατά την πρώτη, η αναλογία ήταν ίση και κατά τη δεύτερη οι όμοιοι αποτελούσαν την πλειοψηφία των επιστρατευομένων, με τους περίοικους να προέρχονται από την κοίλη Λακεδαίμονα. Υπάρχουν δύο μαρτυρίες για τη συνεχώς μειούμενη παρουσία των ομοίων, καθώς το πρόβλημα της ολιγανθρωπίας γινόταν με την πάροδο του χρόνου συνεχώς οξύτερο. Στη μάχη της Σφακτηρίας, ο Θουκυδίδης βεβαιώνει ότι μεταξύ των οπλιτών που επέζησαν ήταν και περίοικοι[223]. Μάλιστα από τους 292 αιχμαλωτισθέντες, 120 ήταν Σπαρτιάτες και 172 περίοικοι. «…τούτων ζῶντες ἐκομίσθησαν ὀκτὼ ἀποδέοντες τριακόσιοι, οἱ δὲ ἄλλοι ἀπέθανον. καὶ Σπαρτιᾶται τούτων ἦσαν τῶν ζώντων περὶ εἴκοσι καὶ ἑκατόν[224]….». Δηλαδή η αναλογία ήταν 2:3. Στη μάχη όμως των Λεύκτρων, σε κάθε μόρα η αναλογία Σπαρτιατών προς τους περιοίκους ήταν 1:3 «…ὁρῶντες μὲν τῶν συμπάντων Λακεδαιμονίων τεθνεῶτας ἐγγὺς χιλίους, ὁρῶντες δ' αὐτῶν Σπαρτιατῶν, ὄντων τῶν ἐκεῖ ὡς ἑπτακοσίων, τεθνηκότας περὶ τετρακοσίους». Παρόλα αυτά, ο Δεπάστας εκφράζει την αμφιβολία του για το εάν πράγματι οι περίοικοι μπορούσαν να σταθούν ως ίσοι δίπλα στους εξασκημένους Σπαρτιάτες οπλίτες[225]

(3) Ένα ακόμα τμήμα που χρησιμοποιούνταν σε έκτακτες περιπτώσεις, ήταν αυτό που αποτελούνταν από τους «Νεοδαμόδεις» (είλωτες που κατόπιν εξαιρετικών υπηρεσιών στο στράτευμα κατά τη διάρκεια του πολέμου έπαυαν να είναι δούλοι). Ήταν ιδιαίτερες Μονάδες του στρατού που χρησιμοποιούνταν σε μακρινές εκστρατείες, έτσι ώστε οι όμοιοι να παραμένουν για τη φύλαξη της πόλης[226]. Ήδη στους περσικούς πολέμους, στις Πλαταιές, τους Σπαρτιάτες οπλίτες περιστοίχιζαν επταπλάσιοι είλωτες[227] «....νυκτὸς ἔτι ἐκπέμπουσι πεντακισχιλίους Σπαρτιητέων [κατ' ἑπτὰ περὶ ἕκαστον τάξαντες τῶν εἱλώτων], Παυσανίῃ τῷ Κλεομβρότου ἐπιτρέψαντες ἐξάγειν ». Ο Βρασίδας, κατά την εκστρατεία του στη Θράκη το 427 π.Χ. και προκειμένου να δημιουργήσει ένα αντιπερισπασμό που θα ανακούφιζε την Πύλο, είχε μαζί του 700 Νεοδαμώδεις[228] «....καὶ τότε προθύμως τῷ Βρασίδᾳ αὐτῶν ξυνέπεμψαν ἑπτακοσίους ὁπλίτας, τοὺς δ' ἄλλους ἐκ τῆς Πελοποννήσου μισθῷ πείσας ἐξήγαγεν » (σκοπός του, όπως υποστηρίζει ο Θουκυδίδης ήταν να απαλλαγεί η Σπάρτη από αυτούς, με αντάλλαγμα την ελευθερία τους «… καὶ ἅμα τῶν Εἱλώτων βουλομένοις ἦν ἐπὶ προφάσει ἐκπέμψαι, μή τι πρὸς τὰ παρόντα τῆς Πύλου ἐχομένης νεωτερίσωσιν» . Στη μάχη της Μαντινείας, πολέμησαν χίλιοι και στη Σικελία εξακόσιοι[229] «…Λακεδαιμόνιοι μὲν τῶν τε Εἱλώτων ἐπιλεξάμενοι τοὺς

---

[223] *Κοινωνία και Πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα* σελ 43
[224] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* Δ38
[225] Ν. Δεπάστας, *Στρατιωτική οργάνωση και πολεμική τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων*, σελ 41
[226] Ν. Δεπάστας, Στρατιωτική οργάνωση και πολεμική τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων, σελ 41
[227] Ηρόδοτος , *Ιστορίαι,* Θ΄10
[228] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, IV 80,5
[229] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, VII 19, 13 και 58,3

βελτίστους καὶ τῶν νεοδαμώδων, ξυναμφοτέρων ἐς ἑξακοσίους ὁπλίτας...». Ακόμα, τον 4ο αι. ο Θίβρωνας είχε μαζί του χίλιους, ο Αγησίλαος στη Μ. Ασία δύο χιλιάδες[230] «...πείθει τὸν Ἀγησίλαον ὑποστῆν αι, ἂν αὐτῷ δῶσι τριάκοντα μὲν Σπαρτιατῶν, εἰς δισχιλίους δὲ τῶν νεοδαμώδων, εἰς ἑξακισχιλίους δὲ τὸ σύνταγμα τῶν συμμάχων, στρατεύεσθαι εἰς τὴν Ἀσίαν.....». Το 370 π.Χ. οι νεοδαμώδεις ήταν έξι χιλιάδες[231] «...ἔδοξε δὲ τοῖς τέλεσι καὶ προειπεῖν τοῖς Εἵλωσιν, εἴ τις βούλοιτο ὅπλα λαμβάνειν καὶ εἰς τάξιν τίθεσθαι, τὰ πιστὰ λαμβάνειν ὡς ἐλευθέρους ἐσομένους ὅσοι συμπολεμήσαιεν. καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἔφασαν ἀπο -γράψασθαι πλέον ἢ ἑξακισχιλίους...». Κατά την Amaretti, οι είλωτες σίγουρα απελευθερώνονταν πριν από τη στράτευση και σε κάποιες περιπτώσεις, σε εκστρατείες εκτός της ηπειρωτικής Ελλάδας, θα αποτελούσαν την πλειοψηφία στο στράτευμα[232]. Ο Δεπάστας, υποστηρίζει ότι ο οπλισμός των Νεοδαμωδών ήταν ο ίδιος με αυτόν των ομοίων και προσέφεραν σοβαρές υπηρεσίες στην πόλη κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων[233], παρόλο που συγκροτούσαν ιδιαίτερες Μονάδες.

δ. **Η εκπαίδευση στη Σπάρτη**

(1) Στη Σπάρτη κατά το Δεπάστα, πόλη με στρατιωτικό χαρακτήρα, οι πολίτες ήταν πάντα σε ετοιμότητα ανάληψης πολεμικής αποστολής για την αντιμετώπιση των κινδύνων[234]. Η εκπαίδευση των νεαρών Σπαρτιατών, ξεκινούσε από τα επτά τους χρόνια, όταν η πόλη τους αποσπούσε από την οικογένεια και τους τοποθετούσε σε ένα δημόσιο κοιτώνα. Ο Π. Κάλτριτζ, γράφει ότι από τη στιγμή εκείνη και μέχρι την ηλικία των εξήντα ετών ανήκαν στο κράτος[235]. Οι νεαροί Σπαρτιάτες από τη ηλικία των επτά ως αυτή των έντεκα είχαν την ίδια περίπου εκπαίδευση με αυτή των νεαρών Αθηναίων. Οι συνθήκες όμως ήταν πολύ σκληρότερες. Η εκπαίδευση αυτή κατά τον Σταϊνχάουερ, είχε διπλό χαρακτήρα. Αφενός, παρείχε ένα ηθικό κώδικα και αφετέρου αποτελούσε μια προετοιμασία για ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής που αφορούσε στην πειθαρχία της στρατιωτικής ζωής και την προετοιμασία σε πόλεμο[236]. Ο Κάλτριτζ, περιγράφοντας την εκπαίδευση των νεαρών Σπαρτιατών, θεωρεί ότι οι περιελάμβανε τιμωρίες στις περιπτώσεις εκείνες που οι νεαροί Σπαρτιάτες δεν ανταποκρίνονταν στο μοντέλο με το οποίο θα έπρεπε να προσομοιάζουν. Ακόμα, οι σπουδές δεν ήταν ιδιωτικές αλλά κρατικές, με τα Σπαρτιατόπουλα να είναι μέλη μιας αγέλης. Τέλος, η εκπαίδευση έδινε μεγάλη βαρύτητα στην σωματική αντοχή. Έτσι, ήταν υποχρεωμένα να περπατούν ξυπόλητα στο κρύο, να φορούν ανεξαρτήτως καιρικών συνθηκών ένα χειροποίητο ιμάτιο και να κατασκευάζουν μόνοι τους τα κρεβάτια τους από τους καλαμιώνες του Ευρώτα. Το φαγητό στην αγέλη ήταν ανεπαρκές, τόσο από πλευράς ποιότητας, όσο και ποσότητας. Έτσι οδηγούνταν, με την υποστήριξη των μεγαλυτέρων, στην κλεψιά τροφίμων που επιτρεπόταν μόνο εάν δεν συλλαμβάνονταν.

---

[230] Ξενοφών, *Ελληνικά* , III 4,2
[231] Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI 5,29
[232] M. C. Ammouretti, *Κοινωνία και πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, σελ.80
[233] Δεπάστας, *Στρατιωτική οργάνωση και πολεμική τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων*, σελ 42
[234] Ν. Δεπάστας, *Στρατιωτική οργάνωση και πολεμική τέχνη των Αρχ Ελλήνων* , σελ 42
[235] Πωλ Κάλτριτζ , *Το μεγαλείο της Σπάρτης*, σελ.164 - 165
[236] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, σελ. 292.

(2) Από την ηλικία των δώδεκα ετών και μέχρι τα δεκαοκτώ, η εκπαίδευση γινόταν ακόμα σκληρότερη. Η πειθαρχία που επιβαλλόταν στους εφήβους ήταν στρατιωτικού χαρακτήρα. Κάθε ετήσια τάξη είχε ιδιαίτερο όνομα και για να μεταβούν στην επόμενη οι έφηβοι έπρεπε να υποβληθούν σε ανταγωνιστικές δοκιμασίες. Η εκπαίδευση σε αυτό το στάδιο, έμοιαζε με παραστρατιωτικό μάθημα επίθεσης. Η μουσική και ο χορός που υπήρχαν στην εκπαίδευση, σκοπό είχαν την απόκτηση του ρυθμού και της καλής φυσικής κατάστασης, στοιχεία απαραίτητα για τη συμμετοχή τους αργότερα στη φάλαγγα[237]. Η μουσική είχε τη μορφή ασμάτων ή θουρίων και μαζί με το χορό αποτελούσαν κεντρικό τμήμα στις τελετές μύησης στα ιερά του Απόλλωνα και της ορθίας Αρτέμιδας. Με το άσμα προωθούνταν η πειθαρχία των νεαρών Σπαρτιατών στην πειθαρχία που απαιτούσε η φάλαγγα και με τον πολεμικό χορό, η ρυθμική άσκηση για το χειρισμό των όπλων[238]. Σε καθημερινή βάση υπήρχαν παραστρατιωτικές σωματικές ασκήσεις.

(3) Μετά τα δεκαοκτώ έτη, υπήρχε ο διαχωρισμός των νεαρών Σπαρτιατών. Οι περισσότεροι, εκτελούσαν «εθνική υπηρεσία» για ένα χρονικό διάστημα, όπως και οι συνομήλικοί τους των Αθηνών. Προετοιμάζονταν έτσι, για την πλήρη ένταξή τους στο μόνιμο στρατό της πατρίδας τους, όταν θα συμπλήρωναν το εικοστό έτος της ηλικίας τους. Απαραίτητη προϋπόθεση για την είσοδό τους αυτή, ήταν η αποδοχή τους σε ένα από τα συσσίτια των μεγαλυτέρων πολεμιστών.

(4) Πέρα από την πλειοψηφία των νεαρών Σπαρτιατών, υπήρχε ένας μικρός αριθμός που συγκροτούσαν ένα σώμα επίλεκτων που ονομαζόταν «κρυπτεία». Σε αυτό το σώμα υπηρετούσαν όλοι όσοι προορίζονταν για τα ανώτερα αξιώματα (μέλη της επίλεκτης βασιλικής σωματοφυλακής, ανώτεροι αξιωματικοί του στρατού κα). Ζούσαν απομονωμένοι και όχι ως μέλη ομάδας, ήταν οπλισμένοι με ένα μαχαίρι μόνο και έβρισκαν μόνοι τους την τροφή τους. Αποστολή αυτών των επίλεκτων ήταν ο έλεγχος των ειλώτων και την ετοιμότητα για πόλεμο. Έτσι, στο πλαίσιο της αποστολής αυτής, σκότωναν όποιον από τους είλωτες συναντούσαν δήθεν τυχαία το βράδυ είτε στη Λακωνία, είτε στη Μεσσηνία.

(5) Η βασική διαφορά της εκπαίδευσης, μετά την εφηβεία, μεταξύ του Σπαρτιατικού Στρατού και αυτού των Αθηνών και των λοιπών πόλεων δίνεται από τον Αριστοτέλη στα Πολιτικά, όπου αναφέρει ότι η υπεροχή των Σπαρτιατών υφίστατο όταν αυτοί ήταν οι μόνοι που επιμελώς εξασκούνταν στην αυστηρή πειθαρχία. Η ανωτερότητά τους δεν καθοριζόταν από την ιδιαίτερη εκπαίδευση που λάμβαναν όταν ήταν μικροί, αλλά οφειλόταν αποκλειστικά στην πειθαρχία που επεδείκνυαν όταν οι υπόλοιποι δεν είχαν κάτι αντίστοιχο «…ἔτι δ' αὐτοὺς τοὺς Λάκωνας ἴσμεν, ἕως μὲν αὐτοὶ προσήδρευ ον ταῖς φιλοπονίαις, ὑπερέχοντας τῶν ἄλλων, νῦν δὲ κἀν τοῖς γυμνικοῖς ἀγῶσι κἀν τοῖς πολεμικοῖς λειπομένους ἑτέρων · οὐ γὰρ τῷ

[237] Πωλ Κάλτριτζ, *Το μεγαλείο της Σπάρτης*, σελ.169 - 170
[238] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, σελ. 292.

τοὺς νέους γυμνάζειν τὸν τρόπον τοῦτον διέφερον, ἀλλὰ τῷ μόνους μὴ πρὸς ἀσκοῦντας ἀσκεῖν[239]».

(6) Η εκπαίδευση, φαίνεται ότι συνεχιζόταν και κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων. Ο Αγησίλαος το 396/5, όταν στάθμευσε στην Έφεσσο κατά τη διάρκεια του χειμώνα, συντήρησε το αξιόμαχο των οπλιτών του τόσο με αγωνίσματα της παλαίστρας όσο και με ασκήσεις υπό τα όπλα. Το ιππικό, οι οπλίτες και οι ελαφρά οπλισμένοι ασκούνταν προκειμένου να λάβουν τα έπαθλα που αυτός είχε θέσει. Σύμφωνα με τον Ξενοφώντα, η πόλη είχε μετατραπεί σε ένα εργαστήριο πολέμου «...ἥ τε γὰρ ἀγορὰ μεστὴ ἦν παντοδαπῶν καὶ ὅπλων καὶ ἵππων ὠνίων, οἵ τε χαλκοτύποι καὶ οἱ τέκτονες καὶ οἱ σιδηρεῖς καὶ σκυτεῖς καὶ γραφεῖς πάντες πολεμικὰ ὅπλα κατεσκεύαζον· ὥστε τὴν πόλιν ὄντως ἂν ἡγήσω πολέμου ἐργαστήριον εἶναι[240]».

[239] Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1338b 25
[240] Ξενοφών, *Αγησίλαος*, 1.25-27

ΚΕΦΑΛΑΙΟ «Ε»

9. Τακτική

α. Η τακτική μέχρι και τους Μηδικούς πολέμους

«ἄνευ μὲν γὰρ συντάξεως ἄχρηστον τὸ ὁπλιτικόν[241]»

(1) Ο Αριστοτέλης, υποστήριξε ότι χωρίς την τακτική ο οπλισμός του στρατιώτη καθίσταται άνευ σημασίας και συμπλήρωσε ότι «αἱ δὲ περὶ τῶν τοιούτων ἐμπειρίαι καὶ τάξεις ἐν τοῖς ἀρχαί οις οὐχ ὑπῆρχον ». Πολεμική τακτική για το Έλληνα της κλασσικής περιόδου σήμαινε την τέχνη που αφορά στην παράταξη των ανδρών στους πολεμικούς σχηματισμούς. Όμως η παράταξη η ίδια, εξαρτάτο από την εξέλιξη της πολεμικής επιχείρησης και η «τακτική» βασιζόταν σε κανονισμούς που είχαν εφαρμογή και πέραν από το πεδίο των ασκήσεων[242]. Οι οπλίτες, εξασκούνταν στην ανάπτυξη των σχηματισμών με σκοπό την διεξαγωγή της μάχης σε επίπεδο έδαφος. Όμως το ορεινό τοπίο της Ελλάδας δεν έδινε μεγάλες ευκαιρίες για μάχες εκ παρατάξεως. Μέχρι και τους Μηδικούς πολέμους, ο τρόπος διεξαγωγής της μάχης ήταν όπως έχει περιγραφεί στο κεφάλαιο της διεξαγωγής της, απλοϊκός. Δεν υπήρχε διαφορετικός ελιγμός προκειμένου να αντιμετωπισθεί ο επιτιθέμενος ή ο αμυνόμενος. Οι ελιγμοί της προέλασης ή της σύμπτυξης δεν υπήρχαν. Το ίδιο συνέβαινε με τις έννοιες της ασφάλειας και της καταδίωξης. Σε ό,τι αφορά δε στην ασφάλεια δεν δίδεται ιδιαίτερη σημασία, καθώς δεν διατίθεται κάποιο τμήμα για την ασφάλεια των πλευρών ή των μετόπισθεν. Η ίδια βέβαια η μορφή της μάχης οδηγούσε σε αυτή την αντιμετώπιση. Οι αντίπαλοι στρατοί, συναντούνταν σε προκαθορισμένο σημείο και ο αντικειμενικός σκοπός των επιχειρήσεων ήταν η εκδίωξη του εχθρού από τα αγροκτηματα και η επιβεβαίωση του ότι εάν αυτό επιχειρούνταν πάλι, θα υπηρχε από πλευράς αμυνομένου το ίδιο αποτέλεσμα[243]. Το μοναδικό μέλημα που υπήρχε από τους στρατούς που παρατάσσονταν, ήταν η αποφυγή της υπερκέρασης και έτσι επιδιωκόταν οι αντίπαλες παρατάξεις να έχουν το ίδιο μήκος. Η τακτική αυτή ακολουθήθηκε μέχρι και τους Περσικους πολέμους.

(2) Η τακτική στην περίοδο των Περσικών πολέμων φαίνεται να αλλάζει και να προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα που παρουσιάζονται. Η ελληνική φάλαγγα, δεν έχει να αντιμετωπισει στρατό συγκροτημένο όπως αυτοί των ελληνικών πόλεων κρατών. Οι αντίπαλοι των ελληνικών δυνάμεων έχουν στρατεύματα από την Ανατολή, με διαφορετική αμυντική προστασία, διαφορετικά ήθη και έθιμα στη διεξαγωγή του πολέμου και διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης του. Έτσι στο Μαραθώνα, επιλέγεται από το Μιλτιάδη μια νέα τακτική. Η τακτική που υιοθετήθηκε πολλαπλασίασε τη μαχητική ισχύ που του έδινε η φάλαγγα των οπλιτών. Στο Μαραθώνα έχουμε για πρώτη φορά την αντικατάσταση της κατά μέτωπον ισομερούς μάχης, με αυτήν του ελιγμού που σύμφωνα με τον Ιωάννη Πολιτάκο αποκάλυψε την μαθηματική του μορφή[244]. Ο Μιλτιάδης, κατά τον ίδιο, έλυσε

---

[241] Αριστοτέλης , *Πολιτικά,* 1297b 20
[242] *Πολεμική τέχνη επί Ξενοφώντος*, σελ. 127
[243] Α.Καστάνης , *Στρατιωτική ιστορία*, σελ.94
[244] Πολιτάκος, *Η πολεμική τέχνη στη διαδρομή της ιστορίας* , σελ.15

ένα πρόβλημα μηχανικής. Τα δύο στρατεύματα θεωρήθηκαν ως δύο συστήματα αντιρρόπων δυνάμεων και με τον ελιγμό που εφάρμοσε βρήκε τη συνισταμένη που κλόνισε το βάθρο του εχθρικού συστήματος. Δεν αποκόπηκε τελείως από τη βαθειά ριζωμένη παράλληλη τάξη, αλλά ήταν το πρώτο σκίρτημα τηςτακτικής. Στο Μαραθώνα θεμελιώνεται η τακτική. Ο Μιλτιάδης είχε να αντιμετωπίσει δύο μεγάλα προβλήματα. Πρωτον, επειδή ο περσικός στρατός ήταν αριθμητικά υπέρτερος των Αθηναίων και των Πλαταιέων συμμάχων τους, υπήρχε ο κίνδυνος να σχηματίσουν ένα μεγαλύτερο μέτωπο και έτσι δυνητικά να υπερκεράσουν τιην ελληνική φάλαγγα. Δεύτερον, εξαιτίας των πολύ καλά εκπαιδευμένων τοξοτών που διέθετε η περσική πλευρά, υπήρχε ο κίνδυνος τη στιγμή που η φάλαγγα κινούταν με τον κανονικό της ρυθμό εναντίον των εισβολέων να υπήρχαν πολλές απώλειες από περσικά βέλη, γεγονός που θα μείωνε το ηθικό των οπλιτών, αλλά και τη δύναμη της φάλαγγας πριν την αποφασιστική συγκρουση. Για την επίλυση του δευτέρου προβλήματος, αποφάσισε να αλλάξει το ρυθμό προχώρησης της φάλαγγας από το σημείο που αυτή θα βρισκόταν στο βεληνεκές των βελών των Περσικών τόξων και να υιοθετήσει το τρέξιμο, προκειμένου να μειώσει το χρόνο έκθεσης των οπλιτών στα βέλη «ἐνθαῦτα ὡς ἀπείθησαν οἱ Ἀθηναῖοι, δρόμῳ ἵεντο ἐς τοὺς βαρβάρους · ἦσαν δὲ στάδιοι οὐκ ἐλάσσονες τὸ μεταίχμιον αὐτῶν ἢ ὀκτώ. Οἱ δὲ Πέρσαι ὁρῶντες δρόμῳ ἐπιόντας[245]». Ο Αθηναίος στρατηγός, προκειμένου να επιλύσει το πρώτο πρόβλημα, καινοτόμησε επίσης και στην κατανομή δυνάμεων, με την ελάττωση του βάθους της παράταξης στο μέσο της και την ενίσχυση των δύο άκρων «Τότε δὲ τασσομένων τῶν Ἀθηναίων ἐν τῷ Μαραθῶνι ἐγένετο τοιόνδε τι · τὸ στρατόπεδον ἐξισούμενον τῷ Μηδικῷ στρατοπέδῳ, τὸ μὲν αὐτοῦ μέσον ἐγίνετο ἐπὶ τά ξις ὀλίγας, καὶ ταύτῃ ἦν ἀσθενέστατον τὸ στρατόπεδον, τὸ δὲ κέρας ἑκάτερον ἔρρωτο πλήθεϊ[246].» Οι δέκα χιλιάδες οπλίτες που ήταν στο Μαραθώνα, παρατεταγμένοι με την συνηθισμένη διάταξη των οχτώ ζυγών, θα καταλάμβαναν μέτωπο 1200 ανδρών. Με την προϋπόθεση ότι κάθε οπλίτης καταλάμβανε περί το 1 μέτρο ή και λίγο παραπάνω, το συνολικό μέτωπο της παράταξης θα ήταν γυρω στα 1300 μέτρα. Εάν οι άνδρες παρατάσσονταν σε έξι ζυγούς, το μέτωπο θα επεκτεινόταν πολύ περισσότερο αυξάνοντας ταυτόχρονα τον κίνδυνο διάρρηξης της φάλαγγας, λόγω πιθανής αδυναμίας απώθησης του εχθρού. Ο Μιλτιάδης έτσι, μείωσε το βάθος της φάλαγγας σε ένα της μόνο σημείο. Στο κέντρο οι ζυγοί μειώθηκαν σε τέσσερις, ενώ στα δύο πλευρά διατηρήθηκε ο αριθμός των οχτώ. Έτσι, πέτυχε κατά πρώτον να έχει το ίδιο μήκος φάλαγγας με τον αντίπαλο και κατά δεύτερον, να επιτύχει τον ελιγμό του. Σύμφωνα με αυτόν, το κέντρο θα απορροφούσε την επιθετική ισχύ των υπερτέρων Μηδικών δυνάμεων χωρίς να διασπασθεί, ενώ τα πλευρά θα είχαν την αποστολή της προσβολής των αντιστοίχων εχθρικών, προκειμένου να τα απωθήσουν και κατόπιν, με ελιγμό τύπου ιλάγρας, να προσβάλουν το εχθρικό κέντρο από τα πλάγια. Εφαρμόσθηκαν στην αναμέτρηση αυτή με απόλυτη επιτυχία, οι σύγχρονα αναγνωρισμένες αρχές του πολέμου, «οικονομία δυνάμεων», «συγκέντρωση δυνάμεων» και «αιφνιδιασμός». Το περσικό κέντρο διαλύθηκε και οι Έλληνες πέτυχαν περιφανή νίκη. Ο ελιγμός που εφαρμόστηκε στον Μαραθώνα, δεν παρουσιάζεται πουθενά αλλού καθόλη τη

[245] Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 6.112.4
[246] Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, 6.112.15

διάρκεια της ιστορίας και θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι δεν ήταν η στιγμή που διαφοροποίησε την τακτική[247].

β. **Η Τακτική μετά τους Περσικούς**

Μετά τους Περσικούς πολέμους, η τακτική σιγά σιγά αλλάζει. Ο πόλεμος, δεν κρίνεται από την αποφασιστική μάχη που θα δώσουν οι δύο αντίπαλοι, αλλά αποτελείται από σειρά μαχών και άλλων πολιτικών και διπλωματικών πράξεων. Η διάρκεια του πολέμου επεκτείνεται πέρα από το χρονικό όριο των λίγων εβδομάδων. Επεκτείνεται δε και σε διάφορα θέατρα επιχειρήσεων, υποχρεώνοντας τους στρατηγούς να λαμβάνουν υπόψη τους τις ενέδρες, τον αιφνιδιασμό και πιθανώς την καταδίωξη του εχθρού. Παρόλες τις αλλαγές στην ευρύτερη διάσταση όμως του πολέμου η τακτική στο πεδίο της μάχης παραμένει σταθερή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της τακτικής της φάλαγγας μας παραδίδεται από τον Θουκυδίδη για τη μάχη στη Μαντινεία το 418 π.Χ. Οι αντίπαλοι των Σπαρτιατών τάχθηκαν ως εξής: Οι Μαντινείς στο δεξιό πλευρό. Δίπλα τους οι Αρκάδες και αμέσως μετά, οι 1000 οπλίτες των Αργείων. Αποστολή της δεξιάς πτέρυγας, ήταν να πλήξει καίρια το αριστερό κέρας των αντιπάλων και να τους αναγκάσει σε υποχώρηση. Την αριστερή πτέρυγα κατέλαβαν 1000 Αθηναίοι με την υποστήριξη και ενός τμήματος ιππικού. Η αποστολή της πτέρυγας ήταν να απορροφήσει την επιθετική ισχύ του δεξιού των Σπαρτιατών, να αποφύγει την κύκλωση και τηρήση τη διάταξη του μετώπου μέχρι το δεξί κέρας επιτύχει τον αντικειμενικό του σκοπό. Τέλος, στο κέντρο της παράταξης τοποθετήθηκαν απλοί Αργείοι οπλίτες μαζί με αντίστοιχους από τις Ορνεές και τις Κλεωνές. Οι Σπαρτιάτες είχαν την ακόλουθη διάταξη. Στο αριστερό κέρας κατέλαβαν οι 600 Σκιρίτες «Σκιριτῶν ὄντων ἑξακοσίων[248],». Δίπλα στους Σκιρίτες τοποθετήθηκαν οι «Βρασίδειοι» και οι νεοδαμώδεις. Κατόπιν, σειρά είχαν οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες. Σαν σύνολο, πλην των Σκιριτών, οι Λακεδαιμόνιοι παρουσίασαν ένα σύνολο 7 Λόχων «λόχοι μὲν γὰρ ἐμάχοντο ἑπτὰ ἄνευ Σκιριτῶν[249] ». Μετά τους Σπαρτιάτες, τοποθετήθηκαν οι οπλίτες από την Ηραία, τη Μεναλία και την Τεγέα, για τους οποίους ο ιστορικός δεν δίνει αριθμους «καὶ ἐχόμενοι αὐτῶν οἱ ἄλλοι Ἀργεῖοι, καὶ μετ' αὐτοὺς οἱ ξύμμαχοι αὐτῶν , Κλεωναῖοι καὶ Ὀρνεᾶται[250] ». Ο Κέιγκαν ανεβάζει τις δυνάμεις των Αργείων και των συμμάχων τους σε οκτώ περίπου χιλιάδες και των Σπαρτιατών και των δικών τους συμμάχων στις εννέα χιλιάδες[251]. Έτσι, η σπαρτιατική φάλαγγα προεξείχε κατά 100 μέτρα «τὸ δὲ στρατόπεδον τῶν Λακεδαιμονίων μεῖζον ἐφάνη[252]». Οι Τεγεάτες, γράφει ο Κέιγκαν, με τους λίγους Σπαρτιάτες στη δεξιά πτέρυγα εκτείνονταν πέρα από τους αντιπάλους τους Αθηναίους, χωρίς όμως οι δεύτεροι να κάνουν καμία κίνηση για να ανατρέψουν τη μειονεξία αυτή. Αντιθέτως, η φάλαγγά τους επεκτεινόταν από τη δεξιά της πλευρά πέρα από την αντίστοιχη αριστερή, με αποτέλεσμα οι Μαντινείς να εξέχουν από τους Σκιρίτες « καὶ τότε περιέσχον μὲν οἱ Μαντινῆς πολὺ τῷ κέρᾳ τῶν Σκιριτῶν, ἔτι δὲ πλέον

---

[247] Α. Καστάνης , *Στρατιωτική ιστορία*, σελ.94
[248] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 5.68.3
[249] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 5.68.3
[250] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* 5.67.2
[251] Ν. Κεϊγκαν, *Πελοποννησιακός Πόλεμος*, σελ. 345
[252] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 5.68.1

οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ Τεγεᾶται τῶν Ἀθηναίων[253] ». Οι Αργείοι και σύμμαχοι προχωρούσαν με ορμή, ενώ οι Σπαρτιάτες αργά και με προσοχή μην διασπασθεί η διάταξή τους « Καὶ μετὰ ταῦτα ἡ ξύνοδος ἦν, Ἀργεῖοι μὲν καὶ οἱ ξύμμαχοι ἐντόνως καὶ ὀργῇ χωροῦντες, Λακεδαιμόνιοι δὲ βραδέως καὶ ὑπὸ αὐλητῶν πολλῶν ὁμοῦ ἐγκαθεστώτων, οὐ τοῦ θείου χάριν, ἀλλ' ἵνα ὁμαλῶς μετὰ ῥυθμοῦ βαίνοντες προσέλθοιεν καὶ μὴ διασπασθείη αὐτοῖς ἡ τάξις [254] ». Έτσι, το αριστερό πλευρό των Σπαρτιατών υποχώρησε μπροστά στην πίεση των Μαντινέων, δημιουργώντας ταυτόχρονα ένα ρήγμα στην παράταξη, ενώ αντιθέτως το δεξί κέρας της παράταξης υποχρέωνε τους Αθηναίους σε υποχώρηση[255]. Η φυσική αυτή τάση της φάλαγγας προς τα δεξιά, που οφείλεται στην ανάγκη να καλύπτεται ο οπλίτης πίσω από την ασπίδα του διπλανού του, είχε ως αποτέλεσμα την κυκλωτική κίνηση του δεξιού άκρου με αποτέλεσμα την δημιουργία κενού στο κέντρο της παράταξης το οποίο ο Άγις προσπάθησε να καλύψει ανεπιτυχώς με μετακίνηση δυνάμεων. Όμως και οι αντίπαλοι Μαντινείς, παρόλο που προωθήθηκαν και προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν την ευκαιρία, στο τέλος κυκλώθηκαν από το δεξιό κέρας των Σπαρτιατών που είχε ολοκληρώσει την κίνησή του.

γ. **Η θηβαϊκή τακτική επανάσταση**

«Λοξὴ φάλαγξ, ἡ τὸ μὲν ἕτερον κέρας, ὁπότερον ἂν προῄρηται, πλησίον τῶν πολεμίων ἔχουσα καὶ ἐν αὐτῷ τὸν ἀγῶνα ποιουμένη, τὸ δὲ ἕτερον ἐν ἀποστάσει δι' ὑποστολῆς ἔχουσα· δεξιὰ μὲν ἡ τὸ δεξιὸν προβεβλημένη[256]»

(1) Την ουσιαστική αλλαγή στην τακτική κατά την οπλιτική μάχη επιφέρει η επινόηση της λοξής φάλαγγας. Κατά τον Καστάνη, έχουμε τη γέννηση της τακτικής με πατέρα αυτής τον Επαμεινώνδα[257]. Η ιδέα για την εφαρμογή της λοξής φάλαγγας στο πεδίο της μάχης προέκυψε από την ανάγκη των Θηβαίων στρατηγών, Επαμεινώνδα και Πελοπίδα να αντιταχθούν απέναντι σε ένα στρατό επέρτερο αριθμητικά, αλλά και με μια παράδοση στρατιωτική που δεν άφηνε περιθώρια αμφισβήτησης της κυριαρχίας του. Η λύση του προβλήματος αυτού ήλθε με την υιοθέτηση ενός διαφορετικού τρόπου παράταξης των οπλιτών. Ο Επαμεινώνδας δεν θα απέφευγε τη μάχη εκ παρατάξεως, αλλά θα την έθετε σε ένα καινούργιο πλαίσιο.

(2) Η τακτική αντίληψη για τη νέου είδους παράταξη, προϋπήρχε ήδη από τον προηγούμενο αιώνα. Κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, ο στρατηγός των Βοιωτών Παγώνδας το 424, εφάρμοσε μια νέα τακτική και παρέταξε το Θηβαϊκό πεζικό του δεξιού πλευρού σε βάθος 25 ανδρών αφήνοντας στο υπόλοιπο της παράταξης βάθος 8 οπλιτών «ἐπ' ἀσπίδας δὲ πέντε μὲν καὶ εἴκοσι Θηβαῖοι ἐτάξαντο, οἱ δὲ ἄλλοι ὡς ἕκαστοι

---

[253] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 5.71.2
[254] Θουκυδίδης, *Ιστορία*, 5.70.1
[255] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα,* σελ. 118
[256] Λεξικό Σούδα
[257] Καστάνης, *Στρατιωτική ιστορία*, σελ.94

ἔτυχον[258].». Οι Αθηναίοι ήταν παρατεταγμένοι σε όλο το μήκος της παράταξης σε βάθος 8 ασπιδων. Το αριστερό άκρο των Βοιωτών αρχικά έχανε τη μάχη , αλλά το δεξιό με το μεγάλο βάθος νικούσε τους Αθηναίους και αφού τους απώθησε, ακολουθούσε πιέζοντάς τους «τὸ δὲ δεξιόν, ᾗ οἱ Θηβαῖοι ἦσαν, ἐκράτει τῶν Ἀθηναίων[259] » Στη μάχη αυτή λοιπόν, αποδείχθηκε κάτι που ήταν από παλαιά γνωστό. Όσο μεγαλύτερο το βάθος της φάλαγγας, τόσο μεγαλύτερη η πίεση που αυτή μπορούσε να ασκήσει και η οποία υπό ορισμένες συνθήκες θα έφερνε τη νίκη. Σε μια άλλη μεγάλη μάχη , αυτή του ποταμού Νεμέα το 394, οι Θηβαίοι δεν είχαν το ίδιο αποτέλεσμα. Μια ακόμα μάχη που η Θηβαϊκή πολεμική μηχανή ηττήθηκε, ήταν αυτή της Κορώνειας το 394.

(3) Τη φάλαγγα, με τη πιο μεγάλη προς το βάθος διαταξη, την χρησιμοποιήσαν οι Θηβαίοι και το 375 στη μάχη της Τεγύρας που είχε δράσει ο Ιερός Λόχος. Ο Πελοπίδας παρέταξε τον Ιερό Λόχο σε πιο μικρό χώρο, μεγαλώνοντας το βάθος της παράταξής του, προκειμένου να πλήξει και να διασπάσει υπό μορφή σφήνας τους εχθρούς που ήταν αριθμητικά υπέρτεροι. Η μάχη ήταν σκληρή και οι Θηβαίοι κατάφεραν να διασπάσουν την αντίπαλη παράταξη και να καταγάγουν περηφανή νίκη. Οι Σπαρτιάτες ηγέτες προσπάθησαν να αντιστρέψουν την κατάσταση με το να συγκλίνουν στο κέντρο, αλλά φονεύθηκαν. Οι Θηβαίοι, αφού διέσπασαν το εχθρικό κέντρο στράφηκαν και προς τα πλευρά και τα κατέστρεψαν «ὅσον δὲ νικῆσαι κατὰ κράτος καὶ διεξελθεῖν διὰ παντὸς ἡσσωμένου τοῦ στρατεύματος ἐξεβιάσαντο[260]».

(4) Η μάχη των Λέυκτρων

(α) Το 371, η Θήβα για πρώτη φορά βρισκόταν μπροστα στο ενδεχόμενο να αντιμετωπίσει στο πεδίο της μάχης ταυτόχρονα, τους Αθηναίους και τους Σπαρτιάτες. Στην παράταξη των Πελοποννησιων, τη δεξιά τιμητική θέση κατέλαβαν οι Σπαρτιάτες «οἱ δὲ τοῦ εὐωνύμου ὄντες τῶν Λακεδαιμονίων[261] ». Το αριστερό και το κέντρο της παράταξης ανήκε στους μισθοφόρους και στους συμμάχους. Με την παρατήρηση του Ξενοφώντα, ότι το βάθος των στοίχων ήταν 12 άνδρες και σύμφωνα με τον υπολογισμό του συνόλου των Σπαρτιατών οπλιτών σε 4780, το μήκος της Σπαρτιατικής φάλαγγας θα πρέπει να ήταν 400 οπλίτες. Ο Σπαρτιάτης βασιλιάς εχοντας περισσότερους οπλιτες στη διάθεσή του μπορούσε να τους αναπτύξει και σε μεγαλύτερο μέτωπο και να έχει έτσι την ευκαιρία να υπερφαλαγγίσει τον αντίπαλο.Από την αντίπαλη πλευρά, οι Θηβαίοι κατείχαν το αριστερό της παράταξης, με τους υπόλοιπους να καταλαμβάνουν το κέντρο και το αριστερό αυτής «φεύγοντες δὲ ἐνεπεπτώκεσαν τοῖς ἑαυτῶν ὁπλίταις, ἔτι δὲ ἐνέβαλλον οἱ τῶν Θηβαίων λόχοι[262] ». Η Θηβαϊκή φάλαγγα είχε πολύ μεγαλύτερο βάθος. Ο Ξενοφών, υποστηρίζει ότι αυτό ανερχόταν σε όχι λιγό-τερο από 50 άνδρες «οἱ δὲ Θηβαῖοι οὐκ ἔλαττον ἢ ἐπὶ πεντ ήκοντα ἀσπί-

[258] Θουκυδίδης ,*Ιστορία* , 4.93.5
[259] Θουκυδίδης ,*Ιστορία* , 4.96.4
[260] Πλούταρχος, Πελοπίδας, 17.11
[261] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 6.4.14
[262] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 6.4.13

δων συνεστραμμένοι ἦσαν[263] ». Υπήρχαν λοιπόν, περί τους 4000 Θηβαίους οπλίτες με βάθος στοίχου τους 50 και επαγωγικά μήκος φάλαγγας τους 80 άνδρες. Ο σχηματισμός αυτος, οπως έχει ήδη γραφεί, είχε εφαρμοσθεί με παραλλαγές στο Λέχαιο, στον ποταμό Νεμέα, στην Κορώνεια και στην Τεγύρα. Στην αρχή της μάχης, ο Κλεόμβροτος τοποθέτησε το ιππικό μπροστά από το δεξιό της παράταξής του. Οι Θηβαίοι, προκειμένου να μην υστερήσουν, μετέφεραν και το δικό τους απέναντι από τους Σπαρτιάτες. Η μάχη ξεκίνησε με την ιππομαχία, αλλά σε αυτή τη φάση υπερίσχυσε το Θηβαϊκό ιππικό. Το αντίστοιχο Σπαρτιατικό, αναγκάστηκε σε υποχώρηση η οποια πρέπει να ήταν άτακτη, καθώς οι υποχωρούντες ιππείς επεπεσαν στην οπλιτική φάλαγγα, προκαλώντας αναστάτωση «ταχὺ ἥττηντο οἱ τῶν Λακεδαιμονίων· φεύγοντες δὲ ἐνεπεπτώκεσαν τοῖς ἑαυτῶν ὁπλίταις[264] ». Η επιτυχία των Βοιωτών ιππέων ήταν μεγάλη και εξίσου μεγάλη ήταν η εκμετάλλευσή της από το Θηβαϊκό πεζικό. Πράγματι, η φάλαγγα των Θηβαίων προσέβαλε τους Σπαρτιάτες με ορμή «ἔτι δὲ ἐνέβαλλον οἱ τῶν Θηβαίων λόχοι[265]». Η μάχη ήταν στην αρχή αμφίρροπη, λόγω της αντιστάσεως των Σπαρτιατών «οἱ μὲν περὶ τὸν Κλεόμβροτον τὸ πρῶτον ἐκράτουν τῇ μάχῃ[266]». Όμως, η αντίσταση κάμφθηκε από τη μάζα του Θηβαϊκού πεζικού « μετὰ δὲ ταῦτα τῶν περὶ τὸν Ἐπαμεινώνδ αν διά τε τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν πυκνότητα τῆς τάξεως πλεονεκτούντων πολλοὶ τῶν Πελοποννησίων ἀνῃροῦντο[267]».

(β) Στη μάχη αυτή, θα πρέπει να πούμε ότι αφαρμόστηκε με ακρίβεια η τακτική της «λοξής φάλαγγας». Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι Θηβαίοι είχαν από 50ετίας σχηματίσει την ιδέα της εφαρμογής μιας πιο διαφορετικής χρησιμοποίησης της οπλιτικής φάλαγγας. Η νέα, για τα δεδομένα της Ελλάδας, τακτική είχε πολλά πλεονεκτήματα. Εφάρμοζόταν για πρώτη φορά η σύγχρονη αλλά πάντα διαχρονική αρχή του πολέμου συγκέντρωση. Σύμφωνα με αυτή, θα πρέπει ο στρατός να συγκεντρώνει το μέγιστο των δυνάμεών του σε ένα συγκεκριμένο σημείο. Αυτό το σημείο θα πρέπει να είναι είτε το πιο ευάλλωτο, είτε αυτό του οποίου η κατανίκηση θα προσφέρει μεγάλα τακτικά πλεονεκτήματα, προκειμένου στη συνέχεια να υπαρξει εκμετάλλευσή τους και ολοκληρωτική νίκη. Ταυτόχρονα, θα πρέπει στα υπόλοιπα σημεία να εφαρμοζεται οικονομία δυνάμεων. Οι Θηβαίοι στα Λεύκτρα υλοποίησαν ακριβώς αυτό. Ενίσχυσαν υπέρμετρα το αριστερό τους πλευρό. Αυτή ήταν και η μεγάλη τους καινοτομία. Αντί πιθανώς να ενισχύσουν το κατά παράδοση πιο δυνατό και πιο έμπειρο δεξιό πλευρό, αυτοί αντιθέτως προσπάθησαν να πλήξουν την αντίπαλη φάλαγγα στο κέντρο ισχύος της, το δικό της δεξιό κέρας. Η τακτική τους βέβαια ενείχε και κινδύνους, όπως άλλωστε και κάθε καινοτομία.

---

[263] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 6.4.12
[264] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 6.4.13
[265] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 6.4.13
[266] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 6.4.13
[267] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.55.4

(5) Μάχη της Μαντινείας

(α) Το αποκορύφωμα της τακτικής των Θηβαίων έλαβε χώρα στη μάχη της Μαντινείας το 362**.** Οι Θηβαίοι μετά την επιτυχία τους στα Λεύκτρα ίδρυσαν την Θηβαϊκή συμμαχία ενώ μεγάλος αριθμός πόλεων προσχώρησαν στο κοινό των Βοιωτών. Η Θήβα είχε αποκτήσει μεγάλη δύναμη, αλλά για να μπορέσει να εδραιωθεί ως ηγέτιδα δύναμη προσπάθησε να επικρατήσει και στη θάλασσα «Ἐπαμεινώνδας ὁ Θηβαῖος, μέγιστον ἔχων τῶν πολιτῶν ἀξίωμα, συναχθείσης ἐκκλησίας διελέχθ η τοῖς πολίταις, προτρεπόμενος αὐτοὺς ἀντέχεσθαι τῆς κατὰ θάλατταν ἡγεμονίας[268]». Δεν το κατόρθωσε, παρόλες τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν να εδραιωθεί και στο ναυτικό πεδίο, γεγονός που άφηνε ημιτελή την προσπάθεια της για κυρι-αρχία. Η αποτυχία αυτή έφερε την αμφισβήτηση, αρχικά από μέρους των Αθηναίων και από πόλεις κυρίως της Πελοποννήσου. Οι Αρκάδες που συνασπίστηκαν με τους Μαντινείς, τους Αχαιούς και τους Ηλείους, αμφισβήτησαν την πρωτοκαθεδρία των Θηβών. Ταυτόχρονα οι Σπαρτιατες συμμάχησαν με τους Αθηναίους. Το Μάιο του 362, υπό την ηγεσία του Επαμεινώνδα, η Θήβα αναγκάστηκε να επέμβει. Με τους Θηβαίους, συμπα-ρατάχθηκαν οι Ευβοείς, οι Λοκροί, οι Μαλιείς οι Θεσσαλοί, οι Μεσσήνιοι οι Σικυώνιοι[269] κ.α . « τὸ δὲ ἄλλο πλῆθος ἀνεπλήρου τὴν μέσην τάξιν, Εὐβοεῖς καὶ Λοκροὶ καὶ Σικυώνιοι, πρὸς δὲ τούτοις Μεσσήνιοι καὶ Μαλιεῖς καὶ Αἰνιᾶνες, ἔτι δὲ καὶ Θετταλοὶ καὶ οἱ λοιποὶ σύμμαχοι ». Αντίπαλοί τους οι Σπαρτιάτες, οι Μαντινείς, οι Αρκάδες,οι Αχαιοί, οι Ηλείοι και οι Αθηναίοι « Λακεδαιμονίους, τούτοις δὲ συνεχεῖς ἦσαν Ἠλεῖοι καὶ Ἀχαιοί[270] ». Αρχικά, ο Βοιωτικός στρατός είχε συγκεντρωθεί στην Τεγέα με σκοπό να μην επιτρέψει στους Αθηναίους να συννενοθούν με τους Πελοποννησίους συμμάχους τους, οι οποίοι συγκεντρώνονταν στη Μαντινεία « ἐπεὶ οὖν κατεμάνθανε περὶ μὲν τὴν Μαντίνειαν τοὺς ἀντιπάλους πεφυλαγμένους[271],». Τότε πληροφορήθηκε ότι ο Αγησίλαος είχε αναχωρήσει από τη Σπάρτη με το στρατό για να ενωθεί με τους συμμάχους του στη Μαντινεία «μεταπεμπομένους δὲ Ἀγησίλαόν τε καὶ πάντας τοὺς Λακεδαιμονίους, καὶ ᾔσθετο ἐξεστρατευμένον τὸν Ἀγησίλαον καὶ ὄντα ἤδη ἐν τῇ Πελλήνῃ[272],». Αμέσως απεφάσισε να επιτεθεί στη Σπάρτη που θα ήταν χωρίς υπερασπιστές. Ο Αγησίλαος, παρόλα αυτά, πληροφορήθηκε τις προθέσεις των Βοιωτών και επέστρεψε στην πόλη με τα ¾ του στρατού του «οἵ τε γὰρ ἱππεῖς αὐτοῖς πάντες ἐν Ἀρκαδίᾳ ἀπῆσαν καὶ τὸ ξενικὸν καὶ τῶν λόχων δώδεκα ὄντων οἱ τρεῖς[273]. ». Η εισβολή αποκρούσθηκε με αρκετές απώλειες των Βοιωτών «καὶ οἱ μὲν πρῶτοι τῶν Ἐπαμεινώνδα ἀποθνήσκουσιν[274]·». Ο Επαμεινώνδας επέστρεψε στην Τεγέα, αλλά έδωσε εντολή στο ιππικό να κατευθυνθεί στη Μαντινεία και να καταστρέψει τα σπαρτά για να καταστεί προβληματική η παραμονή των αντιπάλων. Οι

[268] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.78.4
[269] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.85.2
[270] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.85.1
[271] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 7.5.9
[272] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 7.5.9
[273] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 7.5.11
[274] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 7.5.13

Θηβαίοι ιππείς βρέθηκαν απέναντι σε 600 Αθηναίους που είχαν καταφθάσει από την Ελευσίνα. Οι Αθηναίοι πολεμώντας με αυταπάρνηση κατόρθωσαν να διασώσουν την ύπαιθρο της Μαντινείας. Ταυτόχρονα, οι Μαντινείς ενισχύθηκαν από 6000 Αθηναίους με επικεφαλής τον Ηγήλοχο «οἱ πεμφθέντες ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων στρατιῶται πρὸς τὴν συμμαχίαν, ὄντες ἑξακισχίλιοι, στρατηγὸν δ' ἔχοντες Ἡγήλοχον[275]».

(β) Η ώρα για την αποφασιστική μάχη είχε έρθει. Ο Επαμεινώνδας το πρωί της 27 Ιουνίου του 362 διέταξε τους άνδρες του να κινηθούν βόρεια από την Τεγέα από όπου βρίσκονταν, με σκοπό να συναντήσουν τους αντιπάλους. ΟΙ δυνάμεις των δύο αντιπάλων παρατάχθηκαν ως εξης. Από την πλευρά του Επαμεινώνδα η φάλαγγα με μέτωπο προς το βορρά είχε στο αριστερό κερας τους Θηβαίους, ακριβώς δίπλα τους τους Αρκάδες και στο δεξιό πλευρό τους Αργείους. Οι υπόλοιπες δυνάμεις, αποτελούμενες από τους Ευβοείς, τους Λοκρούς τους Σικυώνιους και άλλους συμμάχους κατέλαβαν το κέντρο «Θηβαῖοι δ' αὐτοὶ μὲν ἐπὶ τὸ εὐώνυμον κέρας ἐτάχθησαν, παραστάτας ἔχοντες Ἀρκάδας, τὸ δὲ δεξιὸν παρέδωκαν Ἀργείοις· τὸ δὲ ἄλλο πλῆθος ἀνεπλήρου τὴν μέσην τάξιν, Εὐβοεῖς καὶ Λοκροὶ καὶ Σικυώνιοι, πρὸς δὲ τούτοις Μεσσήνιοι καὶ Μαλιεῖς καὶ Αἰνιᾶνες, ἔτι δὲ καὶ Θετταλοὶ καὶ οἱ λοιποὶ σύμμαχοι[276]. » . Από την πλευρά των Σπαρτιατών η διάταξη είχε ως εξής. Το δεξιό κέρας κατείχαν οι Μαντινείς με τους Αρκάδες, τους Λακεδαιμόνιους, τους Ηλείους και τους Αχαιούς. Την αριστερή πλευρά κατέλαβαν οι Αθηναίοι και οι λοιποί σύμμαχοι το κέντρο «κατὰ δὲ τὴν τάξιν Μαντινεῖς μὲν μετὰ τῶν ἄλλων Ἀρκάδων τὸ δεξιὸν ἐπεῖχον κέρας, ἔχοντες παραστάτας καὶ συναγωνιστὰς Λακεδαιμονίους, τούτοις δὲ συνεχεῖς ἦσαν Ἠλεῖοι καὶ Ἀχα ιοί, καὶ τῶν ἄλλων οἱ καταδεέστεροι τὴν λοιπὴν ἐπεῖχον τάξιν · τὸ δ' εὐώνυμον κέρας ἀνεπλήρουν Ἀθηναῖοι[277]. ». Μπροστά από τις φάλαγγες και στα δύο άκρα των παρατάξεων τοποθετήθηκε το ιππικό « τοὺς δ' ἱππεῖς ἐφ' ἑκατέρων τῶν κεράτων ἀμφότεροι διείλοντο. τῶν δὲ στρατευμάτων τοῦτον τὸν τρόπον τεταγμένων[278], ». Οι Ηλείοι και οι Λακεδαιμόνιοι μπροστά από τη δεξιά πτέρυγα και οι Αθηναίοι την αριστερή « οἱ μὲν γὰρ τῶν Ἀθηναίων ἱππεῖς τοῖς τῶν Θηβαίων ἐπελάσαντες[279]». Το ιππικό των Θηβαίων, τοποθετήθηκε σε βάθος 6 ζυγών και εκτός από τους κλασσικούς ιππείς, συμπληρώθηκε και από άμιππους οπλίτες, προκειμένου να καταστεί ακόμη πιο ισχυρό και να ενισχυθεί η διάταξη σφήνας που είχε σχεδιάσει ο Επαμεινώνδας «ὥσπερ ὁπλιτῶν φάλαγγα βάθος ἐφεξῆς καὶ ἔρημον πεζῶν ἁμίππων · ὁ δ' Ἐπαμεινώνδας αὖ καὶ τοῦ ἱππικοῦ ἔμβολον ἰσχυρὸν ἐποιήσατο[280] ». Ο Επαμεινώνδας παρέταξε το αριστερό κέρας τοποθετώντας πάλι τους λόχους του με μικρό μήκος, αλλά μεγάλο βάθος «ἐπεί γε μὴν παραγαγὼν τοὺς ἐπὶ κέρως πορευομένους λόχους εἰς μέτωπον ἰσχυρὸ ν ἐποιήσατο τὸ περὶ

[275] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.84.2
[276] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.85.2
[277] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.85.2
[278] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.85.2
[279] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.85.2
[280] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 7.5.23

ἑαυτὸν ἔμβολον[281] ». Έτσι, θα είχε πάλι τη δυνατότητα να πλήξει το δεξιό κέρας των αντιπάλων με μεγάλη ορμή . Η τακτική αυτή ενισχύθηκε και από ένα τέχνασμα που ο Θηβαίος στρατηγός εφάρμοσε . Μολις τα πρωτα τμηματα των Βοιωτών εμφανίστηκαν στον Μύτικα, άφησαν τον οπλισμό τους, προκειμένου αυτό να εκληφθεί ως ετοιμασια για στρατοπεδιά . Το ίδιο έκαναν και τα ακολουθούντα τμήματα. Οι αντίπαλοί τους θεώρησαν ότι δεν θα γινόταν την ημέρα εκείνη μάχη και εφυσηχάστηκαν. Όταν η κίνηση των τμημάτων ολοκληρώθηκε, δόθηκε διαταγή να κλίνουν προς τα δεξιά[282]. Η παράταξή τους τώρα δεν ήταν παράλληλη με αυτή των Λακεδαμονίων. Το αριστερό πλευρό, ήταν ήδη πιο ενισχυμένο και πιο κοντά στους Μαντινείς, ενώ το κέντρο και το δεξιό κέρας, τοποθετήθηκαν σε απόσταση προκειμένου να μην έλθουν σε επαφή με τον αντίπαλο «τὸ δὲ ἀσθενέστατον πόρρω ἀπέστησεν, εἰδὼς ὅτι ἡττηθὲν ἀθυμίαν ἂν παράσχοι τοῖς μεθ' ἑαυτοῦ, ῥώμην δὲ τοῖς πολεμίοις[283] ».

(γ) Η μάχη άρχισε με την κίνηση του ιππικού που προσέβαλε ως σφήνα τους αντίπαλους ιππείς. Ακολουθούσε η αριστερή πτέρυγα των Θηβαίων. Η μάχη υπήρξε σκληρή «πρὸς ἀλλήλους κατὰ τὴν τάξιν ἀνθεστηκότες πρῶτον μάχην συνῆψαν, οὐδεμίαν φειδὼ ποιούμενοι τοῦ ζῆν[284].». Το κεντρο και η δεξιά πλευρά κινήθηκαν και αυτές ταυτόχρονα με τη διάταξη σε λοξό σχηματισμό. Ενόσω το αριστερό κέρας προσέβαλε το δεξιό των αντιπάλων, ο Επαμεινώνας, προκειμένου να μην προσβληθεί από τους Αθηναίους και πλαγιοκοπηθεί, φρόντισε να δεσμεύσει τις δυνάμεις του τοποθετώντας σε καίρια σημεία ιππικό κι άμμιπους. Η κίνηση αυτή αποθάρρυνε οποιαδήποτε σκέψη των Αθηναίων προς ενίσχυση του προσβαλλόμενου δεξιού κέρατος « καὶ ὅπως μὴ ἐπιβοηθῶσιν οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τοῦ εὐωνύμου κέρατος ἐπὶ τὸ ἐχόμενον, κατέστησεν ἐπὶ γηλόφων τινῶν ἐναντίους αὐτοῖς καὶ ἱππέας καὶ ὁπλίτ ας, φόβον βουλόμενος καὶ τούτοις παρέχειν ὡς, εἰ βοηθήσαιεν, ὄπισθεν οὗτοι ἐπικείσοιντο αὐτοῖς[285].». Το σχέδιο του Θηβαιου στρατηγού ήταν σε πλήρη ανάπτυξη. Αναμενόταν η συντριβή αρχικά των ιππέων και κατόπιν του πεζικού. Πράγματι, το ιππικό των Αθηναίων στο αριστερό της δικής τους παράταξης ηττηθηκε από το συνδυασμό των ιππέων και των άμμιπων των Θηβαίων, αλλά δεν αντέδρασε όπως είχε αντιδράσει το ιππικό των Σπαρτιατών στα Λεύκτρα. Υποχωρώντας δεν επέπεσε στην ακολουθούσα φάλαγγα προξενώντας της αναστάτωση, αλλά διέφυγε παρακάμπτωντάς την. Το ιππίκό των Θηβαίων προσέβαλε την ακολουθούσα Αθηναϊκή φάλαγγα και θα την είχε διασπάσει, εάν δεν εμφανιζόταν ένα τμήμα του ιππικού των Ηλείων, που τηρείτο σαν οπισθοφυλακή το οποίο προσέβαλε τους Θηβαίους ιππείς και διατήρησε μια ισσοροπία «οἱ μὲν οὖν τῶν Ἠλείων ἱππεῖς τοῦτον τὸν τρόπον ἐπιφανέντες τῷ λαιῷ κέρατι τὸ γεγονὸς περὶ τοὺς συμμάχους ἐλάττωμα διωρθώσαντο[286]». Έτσι, η κατάσταση στην δεξιά πτέρυγα των Θηβαίων δεν εξελισσόταν με τον καλύτερο τρόπο. Στην αριστερή όμως, όπου

[281] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 7.5.22
[282] Α. Καστάνης , *Στρατιωτική Ιστορία*, σελ.132.
[283] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 7.5.23
[284] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.86.2
[285] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 7.5.24
[286] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.85.8

και η κύρια προσπάθεια των Θηβαίων, η φάλαγγα είχε προσβάλει τους Μαντινείς, Αρκάδες και Λακεδαιμόνιους με σφοδρότητα και μετά από μια σκληρή μάχη σώμα με σώμα τους διέσπασε και τους ανάγκασε να τραπούν σε φυγή «τὴν μὲν δὴ συμβολὴν οὕτως ἐποιήσ ατο, καὶ οὐκ ἐψεύσθη τῆς ἐλπίδος· κρατήσας γὰρ ᾗ προσέβαλεν ὅλον ἐποίησε φεύγειν τὸ τῶν ἐναντίων [287]». Οι Θηβαίοι, τους κατεδίωκαν και η νίκη διαφαινόταν ότι τους ανήκε. Όμως ο αιφνίδιος θάνατος του στρατηγού τους ανέτρεψε την κατάσταση «ἡρωικῶς δ' ὑπὲρ τῆς νίκης ἀγωνισάμενος καιρίαν ἔλαβε πληγὴν εἰς τὸν θώρακα [288].».

(δ) Παρόλο που στη Μαντινεία οι Θηβαίοι δεν κέρδισαν μια καθαρή νίκη ωστόσο συνέχισαν με επιτυχία της παράδοση της τακτικής που πρώτοι αυτοί εφάρμοσαν. Για μια ακόμη φορά αναδείχθηκε η στρατιωτική μεγαλοφυία του Επαμεινώνδα. Στη μάχη αυτή, η τακτική της λοξής φάλαγγας εξελίχθηκε ακόμα περισσότερο. Ενώ στα Λεύκτρα είχαμε το λοξό ελιγμό, στη Μαντινεία είχαμε το συνδυασμό του ελιγμού αυτού μαζί με τη λοξή διάταξη.

(ε) Οι αρχές που εφαρμόστηκαν στη μάχη αυτή ηταν[289]:

1/ Η συγκέντρωση των δυνάμεων σε τόπο και χρόνο. Η τακτική της μεγάλης σε βάθος διάταξης στο αριστερό κέρας του επέτρεψε να επιτύχει τοπική υπέροχή έναντι των αντιπάλων του. Ακόμα, ο χρόνος εκδήλωσης της επίθεσης που εκμεταλλέυτηκε την αδράνεια των αντιπάλων και την ορμή των φιλίων τμημάτων έπαιξε καταλυτικό ρόλο.

2/ Οικονομία δυνάμεων. Ενώ η αριστερή πλευρά είχε υπέρμετρα ενισχυθεί η δεξιά είχε αποστολή την αγκίστρωση των εχθρικών δυνάμεων (Αθηναίων), προκειμένου να μην επηρρεαστεί η κύρια προσπάθεια. Εκέι τοποθετήθηκαν ιππικό και ψιλοί και για πρώτη ίσως φορά το ιππικό αμνέλαβε επιχειρήσεις εναντίον οπλιτικής φάλαγγας.

3/ Αιφνιδιασμός. Το τέχνασμα του Επαμεινώνδα που έπεισε τους αντιπαλους ότι τη συγκεκριμένη ημέρα δεν θα διεξαγόταν μάχη και κατόπιν τους επιτέθηκε αιφνιδιαστικά, επέδρασε αποφασιστικά στην εξέλιξη της μάχης και στην ψυχολογία των αντιπάλων οπλιτών.

4/ Πρωτοβουλία και επιθετικότητα. Ο Θηβαϊκός στρατός επέδειξε επιθετικότητα και ο στρατηγός Επαμεινώνδας πρωτοβουλία. Μια τέτοια ήταν η τοποθέτηση δυνάμεων που δεν θα επέτρεπαν στους Αθηναίους να επέμβουν στην κύρια προσπάθεια και επισης η επέμβασή του στην κύρια προσπάθεια με ειδικό τμήμα που έδωσε σύμφωνα με το Διόδωρο τη νίκη στο αριστερό κέρας «εὐθὺς οὖν ἀναλαβὼν

[287] Ξενοφών, *Ελληνικά*, 7.5.24
[288] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.87.1
[289] Α. Καστάνης , *Στρατιωτική Ιστορία*, σελ.132.

τοὺς ἀρίστους καὶ μετὰ τούτων συμφράξας, εἰσέβαλεν εἰς μέσους τοὺς πολεμίους[290]·»

δ. **Το ελαφρύ πεζικό**

(1) Το ελαφρά εξοπλισμένο πεζικό, οι λιθοβόλοι, οι σφενδονήτες, οι ακοντιστές και οι πελταστές, την αρχική εποχή της φάλαγγας δεν έπαιζαν μεγάλο ρόλο[291].Στις περισσότερες περιπτώσεις, η συμβολή τους στο αποτέλεσμα της μάχης ήταν μικρή. Ο βαρειά οπλισμένος οπλίτης ήταν ο κυρίαρχος του πεδίου της μάχης, ενώ σε αυτούς δίνονταν βοηθητικές αποστολές. Την πρώτη αναφορά, την έχουμε στον Τυρταίο τον 7ο αι., που στην ελεγεία «προς Ηρακλείδας» προτρέπει του ελαφρά οπλισμένους γυμνήτες να καλύπτονται πίσω από την ασπίδα τους και να προσβάλουν τους αντιπάλους με πέτρες και ακόντια «ὑμεῖς δ', ὦ γυμνῆτες, ὑπ' ἀσπίδος ἄλλοθεν ἄλλος πτώσσοντες μεγάλοις βάλλετε χερμαδίοις δούρασί τε ξεστοῖσιν ἀκοντίζοντες ἐς αὐτούς, τοῖσι πανόπλοισιν πλησίον ἱστάμενοι[292]». Βέβαια, εδώ στον Τυρταίο, παρουσιάζεται και η τακτική χρησιμοποίηση των ελαφρά οπλισμένων. Δεν επιχειρούν αυτόνομα, αλλά είναι ενταγμένοι στο γενικό σχέδιο ενεργείας της φάλαγγας Έτσι, οι παραπάνω στίχοι είναι η συνέχεια της ελεγείας που αναφέρεται στην οπλιτική φάλαγγα. Γράφει νωρίτερα ο Τυρταίος «οἳ μὲν γὰρ τολμῶσι παρ' ἀλλήλοισι μένοντες ἔς τ' αὐτοσχεδίην καὶ προμάχους ἰέναι, παυρότεροι θνήσκουσι, σαοῦσι δὲ λαὸν ὀπίσσω[293]· »

(2) Ο Sage,[294] υποστηρίζει ότι μέχρι τον 5ο αι. χρησιμοποιούνταν σε αποστολές λεηλασίας των εχθρικών περιοχών και συλλογής τροφίμων. Δεν μπορούσαν να αντιμετωπίσουν ως μια αυτόνομη δύναμη μια αντίστοιχη βαρέος πεζικού ή το ιππικό. Συνήθως οι πόλεις δεν είχαν δική τους οργανωμένη δύναμη ελαφρού πεζικού. Στην Αθήνα, γράφει ο Σταϊνχάουερ, οι θήτες εάν δεν κατατάσσονταν σαν κωπηλάτες ακολουθούσαν τη φάλαγγα των οπλιτών ως ασύντακτοι ψιλοί και αυτό σε κοντινές εκστρατείες[295]. Έτσι, αναγκάζονταν να αναζητούν τις υπηρεσίες της από την κεντρική Ελλάδα όπως τους Ακαρνάνες ή τη νησιωτική με τους εξαίρετους τοξότες από την Κρήτη ή τη Ρόδο. Επίσης οι Θράκες προσέφεραν αξιόμαχους πελταστές. Προφανώς, η έλειψη οργανωμένων τμημάτων ελαφρού πεζικού σε μια περιοχή με την εδαφική διαμερισμάτωση της Ελλάδας φαντάζει περίεργη. Βέβαια υπήρχαν λόγοι που αυτό ίσχυε. Η ύπαρξη του βαρέος πεζικού εξασφάλιζε, εφόσον ξεπερνιόταν το πρόβλημα του εδαφικου αναγλύφου, τη δυνατότητα επιβολής της θέλησης της μιας πόλης σε μια άλλη. Επίσης, σε μια κοινωνία που η συμμετοχή στις τάξεις της οπλιτικής φάλαγγας εξασφάλιζε τη κινωνικη καταξίωση ήταν δύσκολη η δημιουργία τετοιων τμημάτων. Επιπλέον, η λειτουργία τέτοιων μονάδων απαιτούσε, λόγω της λειτουργίας τους, περισσότερη πειθαρχία με τη σειρά της για την εδραίωσή της θα ήθελε περισσότερη εκπαίδευση. Η όλη διαδικασία θα κόστιζε αρκετά στις πόλεις

[290] Διόδωρος Σικελιώτης, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, 15.86.4
[291] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, σελ.107
[292] Τυρταίος 11.13
[293] Τυρταίος 11.13
[294] Sage, *Warfare in ancient Greece*, σελ.40
[295] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην αρχαία Ελλάδα*, σελ.108

που θα δυσκολεύονταν να ανταποκριθούν στην υποχρέωση αυτή. Τέλος, η βασικη φιλοσοφία του τερματισμού του πολέμου με την αποφασιστική μάχη, εμπόδιζε την επιλογή δημιουργίας τέτοιων τμημάτων[296].

(3) Το πρώτο μισό του 4ου αι. έχουμε μια αλλάγή στη χρήση των ελαφρών τμημάτων και ιδίως των πελταστών. Η καταστροφή που επέφερε ο Πελοποννησιακός Πόλεμος ήταν η αιτία για να έρθουν στην επιφάνεια νέες τάσεις προς την ίδια κατεύθυνση. Κατά τη διάρκειά του υπήρξε μεγάλη αιμμοραγία ανθρώπινου δυναμικού που εξασθένισε τις πόλεις. Αυτό οδήγησε στην αναζήτηση μισθοφόρων. Σε αυτό συνέβαλε και η μεγάλη διάρκεια του πολέμου που οδήγησε πολλούς πολίτες να αναζητήσουν την οικονομική τους επιβίωση μέσω του πολέμου. Ένα άλλο σύμπτωμα που ενέτεινε το πρόβλημα των πόλεων στην ανεύρεση πολεμικού δυναμικού ήταν και η μείωση των οπλιτών όχι μόνο λόγω της απώλειας των ανθρώπινων ζωών αλλάκαι λόγω της απώλειας περιουσιών. Πιθανώς αυτό να οδήγησε τον Θρασύβουλο το 408 να κάνει επιδρομές στην Μ. Ασία με ένα σώμα πελταστών αποτελούμενο από Αθηναίους πολίτες[297]. Κατά την τελευταία φάση του πολέμου οπού υπήρξε και η εμπλοκή των Περσών με την οικονομική βοήθεια αρχικά στους Πελοποννήσιους, έδωσε νέα πνοή στη μισθοφορία. Υπήρχαν αρκετά χρήματα για την πληρωμή τμημάτων. Με το τέλος του ο Πελοποννησιακός Πόλεμος άφησε χωρίς απασχόληση πολλούς μαχητές οι οποίοι πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στους Πέρσες. Η διαμάχη για τον περσικό θρόνο και η συμμετοχή των Ελλήνων υπέρ του Κύρου έδειξε την ανωτερότητα του ελληνικού πεζικού, λλά ταυτόχρονα ανέδειξε την ανάγκη για την ύπαρξη ελαφρών τμημάτων. Η αλλαγή αυτή ήταν και πάλι συντονισμένη με την οπλιτική φάλαγγα που ακόμη αποτελούσε τον κύριο κορμό των στρατευμάτων.

(4) Η πρώτη περιγραφή εμπλοκής, ελαφρά οπλισμένων οπλιτών, δίδεται από το Θουκυδίδη στο 3.97.3. Ο ιστορικός περιγράφει την επιχείρηση του Αθηναίου Δημοσθένη κατά των Αιτωλών. Ο στρατηγός, που το 426 εξέτιε την πρώτη του θητεία στο αξίωμα αυτό και ενώ βρισκόταν στη Λευκάδα, απεδέχθη το αίτημα των Μεσσηνίων της Ναυπάκτου να επιτεθεί εναντίον των Αιτωλών με το δελεαστικό επιχείρημα ότι εάν τους κατανικούσε θα προσαρτούσε στην Αθήνα μεγάλο εδαφικό διαμέρισμα «ὡς καλὸν αὐτῷ στρατιᾶς τοσαύτης ξυνειλεγμένης Αἰτωλοῖς ἐπιθέσθαι, Ναυπάκτῳ τε πολεμίοις οὖσι καί, ἢν κρατήσῃ αὐτῶν, ῥᾳδίως καὶ τὸ ἄλλο Ἠπειρωτικὸν τὸ ταύτῃ Ἀθην αίοις προσποιήσειν[298]». Αν και η αποδοχή του αιτήματος ενείχε πολιτικούς και στρατιωτικούς κινδύνους, αυτός ενέδωσε[299]. Οι Αθηναίοι προχώρησαν στην εφαρμογή του σχεδίου τους πλην όμως, προσέκρουσαν σε μια τακτική που ερχόταν σε αντίθεση με αυτή του οπλίτη σε οργανωμένη φάλαγγα. Κατέλαβαν χωρίς αντίσταση τον οικισμό του Αιγιτίου. Οι Αιτωλοί, πράγματι εξοπλισμένοι ελαφρά και μην μπορώντας να αντιπαρατεθούν στην Αθηναϊκή οπλιτική φάλαγγα, εκμεταλλεύτηκαν το πλεονέκτημα που τους παρείχε το έδαφος. Οι υπερασπιστές της περιοχής, κατέλαβαν τους γύρω λόφους και από εκεί έκαναν επιθέσεις στους Αθηναίους

[296] Sage, *Warfare in ancient Greece*, σελ.40
[297] Sage, *Warfare in ancient Greece*, σελ.141
[298] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* 3.94.4
[299] Ντ. Κέιγκαν, *Πελοποννησιακός. Πόλεμος*, σελ. 202

με ακόντια και υποχωρούσαν πάλι στα υψώματα, μόλις οι αντίπαλοι οπλίτες με σχηματισμό φάλαγγας αντιδρούσαν « προσέβαλλον τοῖς Ἀθηναίοις καὶ τοῖς ξυμμάχοις καταθέοντες ἀπὸ τῶν λόφων ἄλλοι ἄλλοθεν καὶ ἐσηκόντιζον, καὶ ὅτε μὲν ἐπίοι τὸ τῶν Ἀθηναίων στρατόπεδον, ὑπεχώρουν, ἀναχωροῦσι δὲ ἐπέκειντο[300] ». Ταυτόχρονα, μόλις οι δυσκίνητοι οπλίτες αποχωρούσαν από τα υψώματα οι Αιτωλοί πάλι τους έπληταν «καὶ ὅτε μὲν ἐπίοι τὸ τῶν Ἀθηναίων στρατόπεδον, ὑπεχώρουν, ἀναχωροῦσι δὲ ἐπέκειντο[301]·». Οι Αθηναίοι, αντέδρασαν και αυτοί με τους τοξότες τους, όμως ο θάνατος του επικεφαλής τους, τους αποδιοργάνωσε. Η μάχη έληξε με φυγή των Αθηναίων «οὕτω δὴ τραπόμενοι ἔφευγον[302]». Η ήττα μετατράπηκε σε πανωλεθρια όταν οι εισβολείς, χάνοντας τον οδηγό τους δεν μπορούσαν να διαφύγουν και ολοκληρώθηκε, όταν οι ευέλικτοι Αιτωλείς έβαλαν φωτιά στο δάσος που βρίσκονταν . Οι απώλεις τους βαρύτατες.

(5) Μία άλλη αναφορά από το Θουκυδίδη έχουμε και για τα γεγονότα του 425 στη Σφακτηρία. Τότε, ήταν οι Αθηναίοι που χρησιμοποίησαν μια διαφορετική από τη συνηθισμένη τακτική της οπλιτικής φάλαγγας. Πρωταγωνιστής και πάλι ο Δημοσθένης, που είχε επανεκλεγή στρατηγός για το έτος 425/424. Οι Αθηναίοι είχαν εκστρατεύσει με επικεφαλής το Δημοσθένη και τον Κλέωνα στην Πύλο. Οι Αθηναίοι είχαν αποκλείσει μια δύναμη 420 Σπαρτιατών οπλιτών και τους είλωτες βοηθούς τους πάνω στη Σφακτηρία και οι Αθηναίοι είχαν αποφασίσει να πραγματοποιησουν την τελική έφοδο στο νησί. Με το χάραγμα της ημέρας που είχε προγραμματισθεί η επιχείρηση, ο Δημοσθένης πραγματοποίησε διπλή απόβαση στο νησί. Το μεγαλύτερο μέρος των Σπαρτιατών, είχε συγκεντρωθεί στο κέντρο του νησιού και ένα ακόμα τμήμα βρισκόταν στο βόρειο άκρο, απέναντι από την Πύλο « μέρος δέ τι οὐ πολὺ αὐτὸ τὸ ἔσχατον ἐφύλασσε τῆς νήσου τὸ πρὸς τὴν Πύλον[303] ». Ο Δημοσθένης, είχε επενδύσει στη χρήση του ελαφρού πεζικού. Οι ελαφρά οπλισμένοι , με τη διάταξη που ήδη υπήρχε, θα ήταν πάντα σε θέση να βάλουν τους Σπαρτιάτες από μεγάλη απόσταση χωρίς αυτοί να είναι σε θέση να τους αντιμετωπίσουν «οἱ πολέμιοι ἔσεσθαι ψιλοὶ καὶ οἱ ἀπορώτατοι, τοξεύμασι καὶ ἀκοντίοις καὶ λίθοις καὶ σφενδόναις ἐκ πολλοῦ ἔχοντες ἀλκήν[304] ». Σε περίπτωση δε, που ο αντίπαλος προσπαθούσε να τους προσεγγίσει, αυτοί με λιγότερο βάρος και πιο ευκίνητοι θα υποχωρούσαν, ενώ με την ίδια ευκολία θα ξαναεπιτίθονταν « οἷς μηδὲ ἐπελθεῖν οἷόν τε ἦν· φεύγοντές τε γὰρ ἐκράτουν καὶ ἀναχωροῦσιν ἐπέκειντο[305].». Σε αντίθεση με το Δημοσθένη, οι Σπαρτιάτες παρέμειναν στην παραδοσιακή οπλιτική τακτική. Οι Σπαρτιάτες στο τέλος παραδόθηκαν «τὰ ὅπλα παρέδοσαν[306] ». Έτσι, με την χρήση των ελαφρά οπλισμένων, η επιχείρηση έληξε υπέρ των Αθηναίων.

---

[300] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* 3.97.3
[301] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* 3.97.3
[302] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* 3.98.1
[303] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* 4.32.1
[304] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* 4.32.4
[305] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* 4.32.4
[306] Θουκυδίδης, *Ιστορία,* 4.38.4

ε. **Οι Πελταστές**

Αυτά τα τμήματα, που μπορούν να καταταχθούν από πλευράς οπλισμού μεταξύ του ελαφρού και του βαρέος πεζικού, φαίνεται να έχουν αρχικά θρακική καταγωγή. Το όνομά τους, το πήραν από την ασπίδα που έφεραν, την πέλτη. Το πώς ήταν αυτοί οι πολεμιστές το βλέπουμε από τα αγγεία. Η πέλτη, φαίνεται να είχε σχήμα μισοφέγγαρου και κρατιόταν έτσι ώστε τα άκρα του να κοιτούν προς τα επάνω. Αυτή ήταν και η μόνη προστασία, καθώς δεν είχαν καμία άλλη. Ο επιθετικός οπλισμός τους, ήταν δύο κοντά ακόντια ή ένα κοφτερό δόρυ. Συμπλήρωμα στον οπλισμό ήταν ένα κοντό σπαθί. Οι κάτοικοι της νοτίου Ελλάδας, φαίνεται ότι επηρεαστήκαν από αυτό το είδος μαχητή και δημιούργησαν παρόμοια τμήματα και από δικούς τους άνδρες. Πέρα από την ειδική ασπίδα και την ενδυμασία, παρουσίαζαν μεγάλη ομοιότητα με τους υπόλοιπους μαχητές της πιο «ορεινής» Ελλάδας. Επιπλέον, η παράδοση τους ξεχωρίζει ως μια ιδιαίτερη κατηγορία. Τα θρακικά τμήματα πιθανώς να χρησιμοποιήθηκαν από τους Αθηναίους τα μέσα του 6^{ου} αι. Αργότερα, αναδείχθηκε η χρησιμότητά τους σε μεγαλύτερο βαθμό και αποτελούσαν μισθοφόρους διαφόρων πόλεων[307]. Κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, η σπουδαιότητά τους αυξήθηκε[308]. Κατά το πρώτο μισό του 4^{ου} αι ήταν αποτελεσματικά τμήματα ελαφρού πεζικού. Πολλά περιστατικά, επιβεβαιώνουν ότι τα τμήματα αυτά για να είναι πιο αποτελεσματικά θα έπρεπε να επιχειρούν σε συνδυασμό με άλλα τοξοτών και ιππικό. Παρόλα αυτά μπορούσαν να αντιμετωπίσουν με επιτυχία και μόνοι τους λιγότερο ευκίνητους οπλίτες. Το κλειδί για την επιτυχία του συνδυασμού τους με τμήματα οπλιτών, ήταν η αντίληψη των τελευταίων ότι έπρεπε να κρατήσουν τον αντίπαλο σε σχηματισμό με την παρουσία τους. Αυτό περιόριζε την κινητικότητα, του ήδη βαρυφορτομένου με την ασπίδα, εχθρικού πεζικού, προκειμένου να αντιμετωπίσει τους ελαφρύτερους πελταστές που προκα-λούσαν απώλειες ακόμα και από μεγαλύτερη απόσταση με τα ακόντιά τους. Στους πελταστές ανατίθετο συχνά η αποστολή φύλαξης περασμάτων. Επίσης, συνέλεγαν τροφή, έκαναν επιδρομές ή οργάνωναν ενέδρες για τους αντιπάλους[309].

στ. **Οι Μισθοφόροι**

Ο Σταϊνχάουερ, υποστηρίζει ότι οι μισθοφόροι πάντοτε υπήρχαν, αλλά στην Ελλάδα η μισθοφορία ήταν άγνωστο φαινόμενο πριν το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου[310]. Η φήμη του Έλληνα οπλίτη με την πανισχυρη πανοπλία του και την εξοικίωσή του με τον πόλεμο είχε σιγά σιγά ξεπεράσει τα όρια τηςΕλλάδας. Έτσι πολλοί αναζήτησαν την τύχη τους ως μισθοφόροι στην Αίγυπτο ή Ασσυρία. Ήδη ο Αλκαίος από τις αρχές του 6^{ου} αι. χαιρετίζει την επιστροφή του αδελφού του από τη Βαβυλώνα που είχε μεταβεί ως μισθοφόρος. Ο Αλκαίος και αδελφός του Αντιμενίδας είχαν, μετά τη σύγκρουσή τους με τον Πιττακό, καταφύγει στην αίγυπτο και στη Βαβυλώνα αντίστοιχα. Η παραμονή του Αντιμενίδα κατά την εξορία του στην Βαβυλώνα σχετίζεται με τη βασιλεία του Ναβουχοδονόσορα (604 – 561) και με τις εκστρατείες του Βαβυλώνιου ηγεμόνα στη Συρία και την Αίγυπτο. Υποθέτουν

---

[307] The Cambridge History of Greek And Roman Warfare, σελ.120
[308] Sage, Warfare in ancient Greece, σελ. 42- 43
[309] Sage, Warfare in ancient Greece, σελ. 143- 144
[310] G. Σταϊνχάουερ, *Οπόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα* , σελ. 315

δε οι μελετητές ότι ο Αντιμενίδας ανδραγάθησε σε κάποια μάχη[311]. Γράφει λοιπόν ο Αλκαίος « ἦλθες ἐκ περάτων γᾶς ἐλεφαντίναν λάβαν τὼ ξίφεος χρυσοδέταν ἔχων ... τὸν ἀδελφὸν Ἀντιμενίδαν ... φησιν Ἀλκαῖος Βαβυλωνίοις συμμαχοῦντα τελέσαι ἄεθλον μέγαν, εὐρύσαο δ' ἐκ πόνων, κτένναις ἄνδρα μαχαίταν βασιληίων παλάσταν ἀπυλείποντα μόναν ἴαν παχέων ἀπὺ πέμπων[312]...». Στην εποχή της ακμής της οπλιτικής φάλαγγας, οι μισθοφορία περιορίζεται στην σωματοφυλακή των τυρράνων ή στα ειδικά σώματα των των τοξοτών που απαιτουσαν μακροχρόνια εκπαίδευση. Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος όμως ανέτρεψε την κατάσταση, καθώς δημιουργήθηκαν πολλοί έμπειροι στρατιώτες που παρέμειναν άνεργοι μετά το τέλος του. Ταυτόχρονα, υπάρχει και η σταδιακή αποσύνδεση των στρατιωτών από τη δυνατότητα εκαστου να αποκτά μόνος τον οπλισμό του. Οι πόλεις συχνά πληρώνουν την πανοπλία των πολεμιστων που τις υπερασπίζονται. Τέλος ο μακροχρόνιος πόλεμος δημιούργησε μία τάξη ανθρώπων που είχαν μάθει να ζουν από αυτόν. Η εξειδίκευση στην ατομική τακτική, αλλά και στη κίνηση της φάλαγγας καθιστούσαν κάποιους ιδανικούς πολεμιστές οι οποίοι ήταν περιζήτητοι. Τα κατορθώματα του στρατεύματος των Ελληνων μισθοφόρων που περιγράφονται στην «Κύρου Ανάβαση» από το Ξενοφώντα, είναι η καλύτερη απόδειξη. Στο μέσο του 4^{ου} αι. οι περισσότεροι στρατοι αποτελούνταν σε ένα μεγάλο τους μέρος από μισθοφόρους[313].

[311] Λυρική ποίηση, Ζήτρος σελ319
[312] Αλκαίος, 350, 7
[313] Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα,* σελ. 315 - 316

ΚΕΦΑΛΑΙΟ «ΣΤ»

10. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

α. Στην Ιλιάδα, εξέχουσες ιδιότητες των πολεμιστών είναι η πολεμική ανδρεία και η προσωπική υπερηφάνεια. Διεξάγονταν δύο είδη μάχης. Αυτό που εμπλεκόταν η μάζα και αυτό των ιδιωτών. Το αποτέλεσμα της μάχης εξαρτάτο από τις προσωπικές αναμετρήσεις μεταξύ των αρχηγών της κάθε πλευράς. Η όλη πολεμική δραστηριότητα των αντιπάλων συμπυκνώνεται μέσα στο ατομικό ανδραγάθημα κατά τη διάρκεια της μάχης, όπου οι αντίπαλοι κάνουν έφοδο ο ένας έναντι του άλλου, χωρίς να υπολογίζουν τον κίνδυνο, με σκοπό να δείξουν την ανδρεία τους.

β. Η διεξαγωγή της μάχης αλλάζει τον 7^{ο} αι. π.Χ. και εμφανίζεται ένας νέος πολεμικός σχηματισμός που θα παίξει κυρίαρχο ρόλο στις μετέπειτα συγκρούσεις στον Ελληνικό χώρο, μέχρι και τη δυναμική εμφάνιση των Μακεδόνων και του Μ. Αλεξάνδρου. Δύο είναι τα στοιχεία που θα χαρακτηρίσουν το νέο αυτό σχηματισμό. Κατά πρώτον, η χωροταξική κατανομή των μαχόμενων στο πεδίο της μάχης και στην παράταξη και κατά δεύτερον, η αξία του αγαθού για το οποίο αυτοί πολεμούν. Οι πολεμιστές είναι τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλο και αυτή η διάταξη θα πρέπει να μείνει και σταθερή, προκειμένου το σύνολο του στρατεύματος να μπορέσει να ανταπεξέλθει στις επιθέσεις των αντιπάλων και να διασωθεί. Το αγαθό για το οποίο όλοι μάχονται εξίσου, χωρίς καμία διάκριση, είναι η πατρίδα.

γ. Η εμφάνισή της φάλαγγας, ήταν σε αλληλεξάρτηση με τις κοινωνικές μεταβολές που έλαβαν χώρα κατά τον 7^{ο} και 6^{ο} αι. Οι παράγοντες που έπαιξαν ρόλο στη δημιουργία της πολλοί. Πρώτα η κατασκευή νέου τύπου όπλων που διευκόλυναν μια πιο συλλογική και πειθαρχημένη τακτική. Κατά δεύτερον, η ανάπτυξη του εμπορίου μετάλλων που διευκόλυνε την κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων και μείωσε την τιμή τους και τέλος την εμφάνιση μιας εύπορης μεσαίας τάξης που διέθετε τα απαραίτητα χρήματα για την απόκτηση του οπλισμού, αλλά και που ήταν διατεθειμένη να διακινδυνεύσει για το κοινό καλό, προκειμένου να υπερασπιστεί και τα δικά της υφιστάμενα οφέλη. Αυτό που αισθάνεται πλέον κάποιος που στοιχίζεται στη φάλαγγα θα είναι ικανοποίηση για τη συμμετοχή σε μια ομάδα με κοινά συμφέροντα, τα οποία λόγω αυτής της συγκεκριμένης πολεμικής οργάνωσης, θα είναι δυνατό να προστατευθούν. Με τα νέα δεδομένα, το να μάχεται κάθε πολεμιστής στη θέση του και να τη διατηρεί μέσα στη φάλαγγα, είναι κατά τον Τυρταίο κοινό αγαθό για την πόλη και το δήμο ολόκληρο.

δ. Η συμμετοχή στη φάλαγγα, είχε σχέση με την κοινωνική θέση των πολεμιστών. Στην Αθήνα, στο νέο αυτό πολεμικό σχηματισμό, συμμετέχουν οι δυνάμενοι να αγοράσουν και να συντηρήσουν τον οπλισμό τους. Στην Σπάρτη, έχουμε τη μετάβαση από την κοινωνία των αρίστων στην πόλη των οπλιτών και η νέα αυτή τακτική ενισχύει, αφενός τη σύγκλιση των κοινωνικών τάξεων και αφετέρου την κοινωνική συνοχή. Οι νέοι οπλίτες, μπορούν να ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους και να αισθάνονται ανώτεροι από άλλους κατοίκους της πόλεως που δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στην οικονομική απαίτηση αγοράς και

συντήρησης του ατομικού οπλισμού. Όμως ταυτόχρονα, αισθάνονται κατά ένα τρόπο ίσοι με τους αριστοκράτες που παρατάσσονται μαζί τους στη φάλαγγα.

ε. Ο οπλισμός του οπλίτη της φάλαγγας ήταν βαρύς με κύριο όπλο το «όπλον», την κυκλική ασπίδα από την οποία πήρε και το όνομά του. Ο λοιπός αμυντικός εξοπλισμός περιελάμβανε το θώρακα, τις περικνημίδες και το κράνος. Ο επιθετικός του οπλισμός αποτελείτο από το δόρυ και το ξίφος και σχεδόν αποκλειστικά από σίδερο. Η πανοπλία του οπλίτη, εξυπηρετούσε το συγκεκριμένο τύπο μάχης που κλήθηκε να διεξάγει ο σχηματισμός της φάλαγγας. Το βασικό μειονέκτημα του οπλισμού ήταν το βάρος και η ακαμψία του. Ο οπλισμός για τον οπλίτη αποτελούσε καύχημα, γιατί αφενός αποτελούσε την απόδειξη για την τάξη στην οποία ανήκε, αλλά και το μέσο με το οποίο προασπιζόταν την πόλη.

στ. Η στρατολόγηση στην Αθήνα και τη Σπάρτη λειτουργούσε με διαφορετικό τρόπο. Πάντα στην κλήση των οπλιτών έπαιζε ρόλο το είδος της επιχείρησης.

(1) Στην Αθήνα, η στρατολόγηση κινούνταν πάνω σε δύο άξονες. Ο πρώτος, μάλλον βασιζόμενος στις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη, κινητοποιούσε τους οπλίτες μέσω καταλόγων, ενώ ο δεύτερος πιο αποτελεσματικός βασιζόταν στο διαχωρισμό σε ηλικιακές ομάδες. Και τα δύο συστήματα παρουσίαζαν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα και απέδιδαν διαφορετικά αποτελέσματα. Το πρώτο ήταν αργό, σύνθετο και ευπρόσβλητο, αλλά παρείχε έναν ικανό αριθμό έμπειρων οπλιτών. Το δεύτερο, που αντικατέστησε το πρώτο στα μέσα του 5^{ου} αι. ήταν καλαίσθητο, πιο δημοκρατικό, δίκαιο ,αλλά παρείχε μια μάζα οπλιτών όχι τόσο εξασκημένη

(2) Στη Σπάρτη, η κλήση στο στράτευμα γινόταν με βάση την ηλικιακή κλάση. Από τον 7^{ο} αι και με τη μεταρρύθμιση της «Μεγάλης Ρήτρας» οι πολίτες ήταν χωρισμένοι σε φυλές, γεγονός που επηρέαζε τόσο το πολιτικό όσο και το στρατιωτικό επίπεδο. Μέχρι τον 5^{ο} αι, ο σπαρτιατικός στρατός είχε ως δομή την «ωβή», μια γεωγραφική περιφέρεια, από όπου προέρχονταν οι Λόχοι.

ζ. Οι φάσεις της σύγκρουσης, ήταν η επίθεση με τα δόρατα και η ξιφομαχία, ο ωθισμός, η παράρρηξη και τέλος η κύκλωση του αντιπάλου.

η. Η χερσαία σύγκρουση κατά την αρχαιότητα, λάμβανε χώρα σε περιορισμένο τόπο και χρόνο. Η έκβαση μίας μάχης καθόριζε πολλές φορές και τον τερματισμό του πολέμου. Αυτό ίσχυσε μέχρι τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, όπου οι πολεμικές συγκρούσεις επεκτάθηκαν σε πολλά θέατρα επιχειρήσεων.

θ. Η τακτική κατά τις μάχες, ήταν η ίδια από τον 7^{ο} έως το τέλος του 4^{ου} αι. Αλλαγή σημειώθηκε με την «λοξή φάλαγγα» των Θηβαίων. Ταυτόχρονα, αναπτύχθηκαν και μικτά πολεμικά «σχήματα» οπλιτικής φάλαγγας και ελαφρά οπλισμένων οπλιτών που κάλυπταν τακτικές κινήσεις και αποστολές που η δυσκίνητη φάλαγγα αδυνατούσε να εκτελέσει με ευχέρεια.

ι. Σημαντικό ρόλο από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και εξής έπαιξαν στη χερσαία σύγκρουση οι ψιλοί και οι μισθοφόροι. Ο Πελοποννησιακός

Πόλεμος όμως ανέτρεψε την κατάσταση, καθώς δημιουργήθηκαν πολλοί έμπειροι στρατιώτες που παρέμειναν άνεργοι μετά το τέλος του. Ταυτόχρονα, υπήρξε και η σταδιακή αποσύνδεση των στρατιωτών από τη δυνατότητα εκαστου να αποκτά μόνος τον οπλισμό του.

11. **ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ**

α. Αξίζει να πραγματοποιηθεί μια πιο ενδελεχής εξέταση του φαινομένου της φάλαγγας, προκειμένου να αναδειχθεί το κατά πόσο οι κοινωνικές εξελίξεις του 7^{ου} αι. επέβαλαν το σχηματισμό της φάλαγγας ή εάν η δημιουργία της φάλαγγας επέβαλε τις εξελίξεις αυτές.

β. Μια πιο αναλυτική διδασκαλία των μαχών της αρχαιότητας στα ΑΣΕΙ θα μπορούσε να προσφέρει χρήσιμα συμπεράσματα για το παρόν και το μέλλον που να αφορούν στην τακτική, στα τεχνάσματα και την όλη διεξαγωγή του αγώνα.

γ. Η μισθοφορία που αναπτύχθηκε μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, άλλαξε την κοινωνική διάσταση της φάλαγγας. Η εξέταση των αιτιών του φαινομένου αυτού, μπορεί να εξηγήσει την δημιουργία αντιστοίχων καταστάσεων στη σύγχρονη εποχή.

δ. Η εξέταση της φάλαγγας θα μπορούσε να μας οδηγήσει στην εξαγωγή συμπερασμάτων για την ψυχολογια των οπλιτών, τις αρετές που τους διέκριναν και να δώσει χρήσιμα συμπεράσματα για την ψυχολογία του σύγχρονου μαχητή και τα στοιχεία που θα πρέπει να τον διακρίνουν.

ε. Θα μπορούσε να υπάρξει προβολή της Ελλάδας, μέσω σεμιναρίων με διεθνή συμμετοχή, που θα αφορούσαν την οπλιτική φάλαγγα ως απαρχή του δυτικού τρόπου πολεμου.

Αναστάσιος Πολύχρονος
Σχης (ΠΒ)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

1. Αιλιανού, *Τακτικά*
2. Αινείου, *Τακτικόν*
3. Αισχύλου, *Πέρσαι*
4. Αλκαίου, *Η αίθουσα των όπλων*
5. Αρριανού, *Τέχνη Τακτική*
6. Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία*
7. Αριστοφάνους, *Ειρήνη*
8. Ασκληπιόδοτου, *Τέχνη Τακτική*
9. Διόδωρου Σικελιώτου, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*
10. Θεοφράστου, *Ιστορίαι*
11. Θουκυδίδου, *Ιστορία*
12. Ξενοφώντος, *Αγησίλαος*
    Ελληνικά
    Κύρου Ανάβασις
    Κύρου Παιδεία
    Λακεδαιμονίων Πολιτεία
13. Ομήρου, *Ιλιάς*
14. Πλουτάρχου, *Λυκούργος*
    Πελοπίδας
15. Πολυαίνου, *Στρατηγήματα*
16. Σουίδα, *Λεξικόν*
17. Σοφοκλέους, *Αντιγόνη*
18. Τυρταίου, *Ελεγείαι*

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

1. Andrews A. 1974, *The Greeks Tyrants,* London (ελλην. Μετ. Μ. Κάσου, *Η Τυραννία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1982).

2. Andrews A. 1967, *Greek Society,* Cambridge (ελλην. Μετ. Παναγόπουλος Ανδρέας, *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα,2008)

3. Ammoureti Marie Claire- Francoise Ruze΄ 1999, *Les societes grecques et la guerre a l΄ époque classique, Paris* (ελλην. Μετ. Γ. Γεωργαμλής, *Πώς έβλεπαν οι αρχαίοι Έλληνες τον πόλεμο*, Αθήνα 2001).

4. Ammoureti Marie Claire, Jacqueline Christien, Francoise Ruze΄ 2000 *Le regard des Grecs sur la guerre : Mythes et reálites* , Paris (ελλην. Μετ. Γ. Γεωργαμλής, *Κοινωνία και πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2001).

5. Baslez Marie Francoise, *Histoire politique du monde grec antique, Paris* (Ελλην. Μετ. Μ. Στεφάνου, *Πολιτική ιστορία του αρχαίου Ελληνικού κόσμου,* Αθήνα 2013).

6. Bouthoul Gaston 1970, *Traite΄ de polemologie, sociologie des guerres*, St Jermain, (ελλ. Μετ. Καφετζόπουλος Π. *Πραγματεία περί πολεμολογίας, κοινωνιολογία των πολέμων*, Αθήνα, 1977)

7. Billows Richard 2010, *Marathon: How one battle changed western civilization,* New York (ελλ. Μετ. Σέρβη Κατερίνα *Η Μάχη του Μαραθώνα: Πώς μια μάχη άλλαξε το δυτικό πολιτισμό*, Αθήνα, 2012)

8. Bostford & Robinson 1969, *Hellenic History*, New York,(ελλ. Μετ. Τσιτσώνης Σ. *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, Αθήνα, 1977)

9. Βλάχος Άγγελος 1999, *Η οικοδόμηση της δημοκρατίας*, Αθήνα

10. Βράχας Φρίξος 1981, *Ζωή και προπαγάνδα στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα

11. Cartledge Paul 2006, *Thermopylai,* (ελλ. Μετ. Παππά Μ. *Θερμοπύλες*, Αθήνα, 2008)

12. Crowley Jason 2012, *The Psychology of the Athenian Hoplite,* New York

13. Clausewitz C. 1984, *De la guerre*, Paris (ελλ. Μετ. Ξεπουλιά Ν*., Περί πολέμου*, Αθήνα, 1999)

14. Δεπάστας Νικόλαος 1998, *Στρατιωτική Οργάνωση και Πολεμική Τέχνη των Αρχαίων Ελλήνων* (1.600 – 146 π.Χ.), Αθήνα.

15. Dawson Doyne 1996, *The Origins of the Western Warfare:Militarism and Morality in the Ancient World,* Colorado

16. Flaceliere Robert 1971*, La vie quotidienne en Grece au siecle de Pericles*, Paris,(ελλ. Μετ. Βανδώρος Γ. *Δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα, 1993)

17. Forrest W.G. 1994, The Emergence of Greek Democracy (The character of Greek politics, 800-400 BC) , London, (ελλ. Μετ. Παναγόπουλος Ανδρέας Η Γένεση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, ο χαρακτήρας της Ελληνικής πολιτικής 800- 400 π.Χ., Αθήνα,1994)

18. Fox R. L. 2004, *The Long March, Xenophon and the Ten Thousand*, Yale, (ελλ. Μετ. Η Μεγάλη Πορεία:Ο Ξενοφών και η Κάθοδος των Μυρίων, Αθήνα, 2010)

19. Freedman Lawrence 2001, *War*, England, (ελλ. Μετ. Ναλμπάντης Πολυχρόνης*, Πόλεμος*, Αθήνα, 2001)

20. Fuller J., 2005, *The decisive battles of the westrn world 480BC-1575,(*ελλ. Μετ. Κολιόπουλος Κ., *Οι αποφασιστικές μάχες που διαμόρφωσαν τον κόσμο,* 2008, Αθήνα*)*

21. Green Peter 1996, *The Greco- Persian Wars, California* (ελλ. Μετ. Αλαβάνου Αριάδνη, *Οι Ελληνοπερσικοί Πόλεμο,* Αθήνα, 2004)

22. Ήφαιστος Παναγιώτης 2002, *Ο πόλεμος και τα αίτιά του. Τα πολλά πρόσωπα του ηγεμονισμού και της τρομοκρατίας*, Αθήνα

23. Hanson Victor 1989, *The western way of war – Infantry battle in classical Greece*, Oxford (ελλ. Μετ. Μπλέτας Μ. *Ο δυτικός τρόπος πολέμου*, Αθήνα, 2003)

24. Hanson Victor 2005, *A war like no other: How the Athenians and Spartans fought the Peloponnesian War*, (ελλ. Μετ. Φιλιππάτος Α. *Πελοποννησιακός Πόλεμος*, Αθήνα, 2007)

25. Hanson Victor 1998, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, California.

26. Hurt Liddell 1963, *Strategy* (ελλ. Μετ*. Η έμμεσος στρατηγική*, Δνση Στρατιωτικών Εκδόσεων ΓΕΣ, Αθήνα,1963)

27. Hammond N. 1972, *A history of Macedonia,* G. Britain, (ελλ. Μετ. Γεωργιάδης Θ, *Η ιστορία της Μακεδονίας*, Αθήνα, 2007)

28. Hammond N. 1995, *Philip of Macedon*, G. Britain, (ελλ. Μετ. Θεοδωρίδης Π., *Φίλιππος ο Μακεδών*, Αθήνα, 2007)

29. Hodkinson, S και Powll, A (επ) 2006, *Sparta and war*, Swansea

30. Καστάνης Ανδρέας 2008, *Στρατιωτική Ιστορία*, Αθήνα.

31. Κατσούλης Δ. 2007, *Η δομή του στρατού των Λακεδαιμονίων. Από τα μέσα του 7ου ως τον 4ο αι. π.Χ.*, Αθήνα

32. Keegan John 1993, *A history of war, (*ελλ. Μετ. Χαραλαμπίδης Λ. *Ιστορία του πολέμου*, Αθήνα, 1997)

33. Keegan John 2003, *The Peloponnesian War*, ΗΠΑ (ελλ. Μετ. Πηλαβακης Νικόλας *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, Αθήνα, 2004)

34. Κολιόπουλος Κων/νος 2001*, Η υψηλή στρατηγική της Αρχαίας Σπάρτης*, Αθήνα

35. Κολιόπουλος Κων/νος 2008, *Η στρατηγική σκέψη από την αρχαιότητα ως σήμερα,* Αθήνα

36. Κονδύλης Παναγιώτης 1998, *Θεωρία πολέμου*, Αθήνα

37. Lazemby J.F. 2012, *The Spartan Army,* Mechanicsburg

38. Λεκατσάς Π. 2000, *Οι πόλεμοι των δούλων στην Ελληνική και Ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Αθήνα

39. Low Polly 2009, *Interstate Relations in Classical Greece, Morality and Power,* New York

40. MacDowell 1986, *Spartan Law*, Endinburg (ελλ. Μετ. Κονομής Ν. *Σπαρτιατικό Δίκαιο,*Αθήνα,1988)

41. Μεϊδάνη Κατερίνα 2010, *Αρχαϊκή Ελλάδα και πόλεμος,* Αθήνα

42. Mosse C. 1971, *Histoire d΄une democratie: Athenes . Des origins á la conquete macedonienne, Paris (*ελλην. Μετ. Αγγελίδου Δήμητρα, *Ιστορία μιας δημοκρατίας: Αθήνα .Από τις αρχές ως τη μακεδονική κατάκτηση,* Αθήνα 2002*).*

43. Mosse C., Schnapp A., Gourbeillon 1990, Precis d΄Histoire Grecque. Du debut du deuxieme millenaire a la bataille d΄ Actium Paris {ελλ. Μετ. Στεφάνου Λυντία, Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2.000 – 31π.Χ.), Αθήνα 2012 }

44. Mosse C. 1984, La Grece archaïque d΄ Homere a Eschyle VIIIe -VIe siecles av. J.C. Paris [ελλ. Μετ. Πασχάλης Στρατής, Η Αρχαϊκή Ελλάδα, από τον Όμηρο ως τον Αισχύλο (8ος – 6ος αι. π.Χ.), Αθήνα, 2001]

45. Πλατιάς Αθανάσιος 1999, *Διεθνείς σχέσεις και στρατηγική στον Θουκιδίδη*, Αθήνα, η ιστορία της Μακεδονίας, Αθήνα, 2007)

46. Πολιτάκος Ιωάννης 1978, *Η πολεμική τέχνη στη διαδρομή της ιστορίας,* Αθήνα

47. Pritchett W.K. 1974, The Greek State at War, Part II, London

48. Romilly J. 1990, *La construction de la verite´ chez Thucidide,* Paris, (ελλ. Μετ. Βλοντάκης Στ. *, Η οικοδόμηση της αλήθειας στον Θουκυδίδη*, Αθήνα, 1994)

49. Romilly J. 1989, *La Grece Antique a la decouverte de la liberte´, (*ελλ. Μετ. Μηλιαρέση Αικ., *Η αρχαία Ελλάδα σε αναζήτηση της ελευθερίας,*Αθήνα,1992)

50. Romilly J. 1995, *ALCIBIADE OU LES DANGERS DE L´ AMBITION*, Paris (ελλ. Μετ. Μπάμπη Αθανασίου Αθηνά, Μηλιαρέση Κατερίνα, *Αλκιβιαδης ή οι κινδυνοι της φιλοδοξιας*, Αθήνα, 1995)

51. Sage M. M. 1996, *Warfare in ancient Greece,* London

52. Snodgrass A.M. 1997, *Arms and Armour of the Greeks,* London (ελλ. Μετ. Βασιλική Σταματοπούλου Αθήνα, *Τα επιθετικά και αμυντικά όπλα των αρχαίων Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη, 2003)